

VILNIUS UNIVERSITY
LITHUANIAN INSTITUTE OF HISTORY

NERINGA DAMBRAUSKAITĖ

NOBLE HOUSEHOLD IN THE GRAND DUCHY OF LITHUANIA
IN THE 16TH CENTURY AND THE FIRST HALF OF THE 17TH CENTURY

Summary of Doctoral Dissertation
Humanities, History (05 H)

Vilnius, 2017

The dissertation was prepared at Vilnius University in 2012–2016.

Supervisor:

Prof. Dr. Irena Valikonytė (Vilnius University, Humanities, History – 05 H).

The dissertation is being defended at the Academic Council of the Field of History at Vilnius University:

Chairman: Assoc. Prof. Dr. Eugenijus Saviščevas (Vilnius University, Humanities, History – 05 H)

Members:

Dr. Mindaugas Paknys (Lithuanian Culture Research Institute, Humanities, History – 05 H)

Prof. Dr. Rimvydas Petrauskas (Vilnius University, Humanities, History – 05 H)

Dr. Jolita Sarcevičienė (Lithuanian Institute of History, Humanities, History – 05 H)

Assoc. Prof. Dr. Jurgita Verbickienė (Vilnius University, Humanities, History – 05 H)

The dissertation will be defended at an open meeting of the Academic Council of the Field of History at Vilnius University at the Faculty of History (room 211) at 3 p. m., on 24 March 2017.

Address: Universiteto g. 7, LT-01122, Vilnius.

The summary of the dissertation has been distributed on 24 February 2017. It is available at the libraries of Vilnius University, the Lithuanian Institute of History and the Vilnius University website: www.vu.lt/lt/naujienos/ivykiu-kalendorius.

VILNIAUS UNIVERSITETAS
LIETUVOS ISTORIJOS INSTITUTAS

NERINGA DAMBRAUSKAITĖ

BAJORŲ NAMŲ ŪKIS LIETUVOS DIDŽIOJOJE KUNIGAIKŠTYSTĖJE
XVI A. – XVII A. I PUSĖJE

Daktaro disertacijos santrauka
Humanitariniai mokslai, istorija (05 H)

Vilnius, 2017

Disertacija rengta 2012–2016 metais Vilniaus universitete.

Mokslinė vadovė:

Prof. dr. Irena Valikonytė (Vilniaus universitetas, humanitariniai mokslai, istorija – 05 H).

Disertacija bus ginama Vilniaus universiteto Istorijos mokslo krypties taryboje:

Pirmininkas:

doc. dr. Eugenijus Saviščevas (Vilniaus universitetas, humanitariniai mokslai, istorija – 05 H)

Nariai:

dr. Mindaugas Paknys (Lietuvos kultūros tyrimų institutas, humanitariniai mokslai, istorija – 05 H)

prof. dr. Rimvydas Petrauskas (Vilniaus universitetas, humanitariniai mokslai, istorija – 05 H)

dr. Jolita Sarcevičienė (Lietuvos istorijos institutas, humanitariniai mokslai, istorija – 05 H)

doc. dr. Jurgita Verbickienė (Vilniaus universitetas, humanitariniai mokslai, istorija – 05 H)

Disertacija bus ginama viešame Istorijos mokslo krypties tarybos posėdyje 2017 m. kovo 24 d. 15 val. 211 auditorijoje Istorijos fakultete.

Adresas: Universiteto g. 7, LT-01122, Vilnius.

Daktaro disertacijos santrauka išsiuntinėta 2017 m. vasario 24 d. Disertaciją galima peržiūrėti Vilniaus universiteto, Lietuvos istorijos instituto bibliotekose ir Vilniaus universiteto interneto svetainėje adresu: www.vu.lt/lt/naujienos/ivykiu-kalendorius

Problem

The household (in Lithuanian *namų ūkis*, in Polish *gospodarstwo domowe*, in Slavonic sources *господарство домашнее*¹), understood as both a space – the house – and its residents², is an extremely important issue revealing in multiple aspects the significance of the basic unit of society as well as the basic economic unit.

The work of Austrian historian Otto Brunner exerted major influence over the understanding and explication of the meaning of household studies. In the 1950s he developed the concept of *das Ganze Haus*, connecting it with the classical Greek understanding of *oikos*³, which included three intersecting concepts: family, family property and the home⁴. Brunner stressed *das Ganze Haus*, as with *oikos*, was a social microcosm composed of all people under the authority of the head of household, not just family members, and this definition of terms endured till the 18th century. It's very significant that the scholar in his work emphasized the special meaning of *das Ganze Haus*, including more than the fundamental structure of social relations and standing at the same time as the basic unity of production and consumption in society⁵. This understanding of the meaning of household studies in Western European historiography attracted a wide field of scholars besides historians, including economists, sociologists and social geography researchers⁶.

In the 1980s medieval and modern European households was already a topic of much research. Historians considered it as both a material environment and a group of people who lived together in that environment. It was also examined as a place where the most important interpersonal relationships were formed and maintained. This sort of flexible understanding of "household" allowed historians to explore different aspects of "home life": the connection between the household and production, the organization of

¹ Pirmasis Lietuvos Statutas. T. 2. Pirma dalis. Tekstai senąja baltarusių, lotynų ir senąja lenkų kalbomis. Ed. S. Lazutka. Vilnius. 1991. C. 5. Art. 6. P. 144–145.

² <http://www.oxforddictionaries.com/definition/english/household>. Seen: 2016 08 26.

³ Brunner O. Das „Ganze Haus“ und die alteuropäische „Ökonomik“. // Idem. Neue Wege der Verfassungs- und Sozialgeschichte. Göttingen. 1968. P. 103–127; Horn Melton J. Otto Brunner and the Ideological Origins of *Begriffsgeschichte*. // The Meaning of Historical Terms and Concepts: New Studies on *Begriffsgeschichte*. Ed. H. Lehmann, M. Richter. Washington. 1996. P. 25.

⁴ Davies J. K. Society and Economy. // The Cambridge Ancient History. Vol. V: The Fifth Century B. C. Ed. D. M. Lewis, J. Boardman, J. K. Davies, M. Ostwald. Cambridge University Press. 1992. P. 290.

⁵ Horn Melton J. Op. cit. P. 25.

⁶ Wall R. The household. // Encyclopedia of European social history from 1350 to 2000. Vol. 4: Gender, Family and ages, sexuality, body and mind, work. Ed. P. N. Stearns. Detroit. 2001. P. 109.

society and the political and emotional life of members of society⁷. Researchers who were interested in the social aspect of the problem of the household focused on demographic issues. The leaders of such studies, J. Hajnal and P. Laslett, in their examination and analysis of family, family structure and marriage, brought attention to bear on the different European family systems⁸. The historians S. Waszak, A. Karpiński, C. Kuklo and M. Kopczyński emphasized the household as a social organization in Poland. Other researchers used a deeper conception of the household including both material environment as well the people living in that environment to analyze, beyond the composition and relations of family members and servants, the actual housing, home decorations, the kitchen and so on. Examples of this are works by K. B. Neuschel, C. M. Woolgar and R. Sarti⁹. In Poland these sorts of problems usually fall within the scope of studies of everyday life, also called the history of traditions and customs.

Eugenijus Saviščevas introduced the concept of household in Lithuanian historiography just a few years ago. The researcher focused on the social aspect of the problem, perceiving the household as a universal hierarchical social organization with a shared economic base¹⁰. In general Lithuanian historiography has lagged behind that of Germany, Austria¹¹ and Poland¹² in the field of studies of daily life, and the household has only been touched upon sporadically in works by Lithuanian researchers. Therefore this dissertation is a new attempt in Lithuanian historiography to elaborate a multifaceted concept of household by exploring the households of the nobility in the Grand Duchy of Lithuania in the 16th and early 17th centuries, covering not just the sphere of material items complementing daily life and usually going unnoticed in the daily routine¹³, but also the actors operating in that sphere, leading to a more holistic view of the household. After all, "every instance of this sort of 'spending time together' is a specific organization

⁷ Neuschel K. B. *Noble Households in the Sixteenth Century: Material Settings and Human Communities*. // *French Historical Studies*. Vol. 15. No. 4. Published by Duke University Press. 1988. P. 596.

⁸ Wall R. *Op. cit.* P. 111.

⁹ Neuschel K. B. *Op. cit.*; Woolgar C. M. *The Great Household in Late Medieval England*. London. 1999; Sarti R. *Europe at Home: Family and Material Culture, 1500–1800*. London. 2002.

¹⁰ Saviščevas E. Tarnybininkai XVI amžiaus Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės bajorų (didikų) dvaro socialinėje organizacijoje (http://www3.lrs.lt/pls/inter/w5_show?p_r=7131&p_d=94573&p_k=1. Seen: 2010 02 03).

¹¹ Ragauskas A. XVI – XVIII a. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės miestiečių kasdienio gyvenimo tyrimai šiuolaikinėje lietuvių istoriografijoje. // *Lituanistica*. No. 3 (31). Vilnius. 1997. P. 121–130.

¹² Bogucka M. *Życie codzienne – spory wokół profilu badań i definicji*. // *Kwartalnik historii kultury materialnej*. No. 3. Warszawa. 1996. P. 247–255.

¹³ Бродель Ф. *Материальная цивилизация, экономика и капитализм XV – XVIII вв.* Vol. 1: Структуры повседневности: возможное и невозможное. Translated by Л.Е. Куббеля. Москва. 1986. P. 38.

of the space where these people, if not all of them together then in groups, actually dwell or can dwell together"¹⁴, and the opposite corollary, the items and locations within that space are not limited to the material world, but are also an expression of social life¹⁵.

To acquire this sort of multifaceted view, study of the household becomes a combination of studies from different disciplines. Economics is a fundamental part of such studies. Study of the household include basic supplies and mercantile and manor production issues. Social history, including social structure, categories of residents and their status within the household, as well as the concept of family, role of members, the place of women and demographics of residents, is another fundamental part of such studies. The third main area of inquiry in household studies is the field of the study of daily life, providing a more intimate view of the individual (whether simple or a member of the elite¹⁶) and the environment, mentality, interpersonal relations, values and customs of residents from a given period. Study of the household as the base social and economic unit of the state is therefore extremely important, showing the development of socio-economic processes and thinking throughout the Grand Duchy of Lithuania.

Subject of Research

The subject of the dissertation is noble household in the Grand Duchy of Lithuania in the 16th century and the first half of the 17th century.

Although "house" also had social significance, in defining the actual site and other places the term "house" (*дом, domus*) is used in this dissertation as a concept to indicate location. In this work it is not equivalent to the broader concept of "manor" (*именье, двор, aula, curia*), which includes the entire domain with fields, meadows, woods and so on. The definition of "house" in the dissertation, however, has a broader meaning beyond just residential building. A "house" was considered the entire complex of homestead buildings including utility buildings in the Third Lithuanian Statute. The statute provides for the death penalty to an attacker who wounds or kills a noble in his

¹⁴ Elias N. Rūmų dvaro visuomenė: karaliaus ir rūmų aristokratijos sociologijos tyrimai. Translated by Z. Norkus. Vilnius. 2004. P. 45.

¹⁵ Roche D. Histoire des choses banales. Naissance de la consommation dans les sociétés traditionnelles (XVIIe – XIXe siècle). Fayard. 1997. P. 11.

¹⁶ Bogucka M. Życie codzienne. P. 253.

own house: *не только на самый дворъ, але и на гумно або на дворец, где было и инное господарство домовое бывает ховано*¹⁷. In other words, breaking into a house was not just entering the main yard of the homestead, but attacks on the stackyard (*гумно*) and the yard with buildings for livestock (*дворец*).

In this work the term "noble" is used in two senses: to indicate the entire class of nobility or merely a lower-ranking conglomerate of this class, without the upper class of magnates¹⁸. A magnate is distinguished from a nobleman according to H. Lowmiański's scheme of differentiating the magnate class, in which he includes bishops, voivodes, castellans, marshals and also high-ranking officials on the court of the ruler¹⁹.

Goal and Tasks of the Study

The goal of the dissertation is to explore the structure and development of Lithuanian Grand Duchy noble household in the 16th century and the first half of the 17th century. Tasks for the research:

1) to examine the aspects of the development and differentiation of Lithuanian Grand Duchy noble manor homesteads through the prism of social status, affluence and regionalism;

2) to discover living conditions of noble families on their homesteads and the differences existing in those conditions and their development through analysis of architectural and planning features of residential homes, the functions and interior of rooms; the range of architecture of buildings for noble property and possessions stored inside; installations of saunas and the significance of hygiene;

3) to study the kitchen of Lithuanian Grand Duchy nobles, analyzing buildings dedicated to storage of food products, their specialization and architecture, vessels used to store food, their variety and terminology; architecture and outfitting of separate buildings utilized for food and drink preparation, vessels and tools used in production; and daily and holiday food rations of the nobility;

¹⁷ 1588 metų Lietuvos Statutas. Vol. 2: Tekstas. Ed. I. Lappo. Kaunas. 1938. C. 11. Art. 1. P. 386.

¹⁸ Gudavičius E. Lietuvos europėjimo keliais: istorinės studijos. Ed. A. Bumblauskas, R. Petrauskas. Vilnius. 2002. P. 167.

¹⁹ Lowmiański H. Zaludnienie państwa Litewskiego w wieku XVI. Zaludnienie w roku 1528. Poznań. 1998. P. 35–36.

4) to discover the range of economic activities by nobles;

5) to define aspects of the different social categories of servants in life and work at the household: structure and size of unfree family (*челядь невольная*) and free manor family (*челядь дворная*), functions of servants, living conditions and relationship with masters.

Research Methods

The dissertation makes use of the analytical research method in critically assessing information provided in the sources and literature. The empirical/descriptive method possesses remarkable value for the work, a prerequisite for forming a holistic view of the noble household. The statistical method is also useful, presenting the quantitative aspects of the problem: proportion of different structure homesteads, number of buildings, number of servant-family children. This method could be employed because of the large sample of cases available; specifically, an inventory of 397 noble manors was analyzed in the study and also others numerous sources. The work used the comparative method as well: features of Lithuanian Grand Duchy noble households were compared with the characteristics of Western and Central European noble households. In order to better understand specific essential features of noble households in the 16th to early 17th century, the retrospective research method is employed occasionally. Unavoidably the dissertation uses multidisciplinary methods, comparing written sources with archaeological investigations and taking into account the insights offered by linguistic research.

Chronology

The time-frame of the dissertation is from the 16th century to the first half of the 17th century. No exact dates have been set because analysis of households belongs to the fields of economic, social and everyday life history, whose subjects are incapable of sudden change overall and are usually affected by gradual processes instead. The study begins in the 16th century because the increased significance of written records in the Grand Duchy of Lithuania in this period provides opportunities to examine a sufficient

base of surviving sources. The study continues to the mid-17th century in order to trace changes and continuity in the role and composition of the participants in the domestic life of the nobility. Political events of the mid-17th century exerted great influence over social and economic processes at that time. The period known as "the Flood" in the Grand Duchy, a time of great loss due to wars and epidemics constituting an economic and demographic crisis²⁰, directly affected the Lithuanian Grand Duchy noble household. Thus the selection of chronological limits was a matter of preference rather than being based, for example, on cultural epochs (in which case this study would have to extend to 1795, the date which A. Bumblauskas says marks the end of the Baroque era²¹).

Historiography

There are no special studies in Lithuanian historiography devoted to an examination of the multifaceted noble household in the Lithuanian Grand Duchy from the 16th century to the mid-17th century. There have only been occasional analyses of different aspects of noble households in the academic literature. In his work, E. Saviščevas, who introduced the concept of household in Lithuanian historiography, elaborated the common social organizational principles of the nobleman's household in the 16th century²² and examined the household as the structural foundation of patriarchal clientelism²³, as well as examining how the homesteads' complexes and buildings of the nobility of Žemaitija (Samogitia) were arranged²⁴. R. Ragauskienė touched upon the issues surrounding households in her reconstruction of a female magnate's court as a social organization and the functions performed by court residents²⁵. Ukrainian researcher I. Ворончук stressed the need for studies of the living environment of the

²⁰ Sliesoriūnas G. Lietuvos istorija. Vol. 6: Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė XVI a. pabaigoje – XVIII a. pradžioje (1588–1733 metai). Vilnius. 2015. P. 119.

²¹ Bumblauskas A. Senosios Lietuvos istorija: 1009–1795. Vilnius. 2005; Idem. Lietuvos istorijos periodizacijos modeliai socialinės istorijos požiūriu. // Lietuvos istorijos studijos. Vol. 17. Vilnius. 2006. P. 9–26.

²² Saviščevas E. Tarnybininkai. (http://www3.lrs.lt/pls/inter/w5_show?p_r=7131&p_d=94573&p_k=1).

²³ Saviščevas E. Odisėjo lynas: Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės kanclerio Leono Sapiegos tarnai ir jų organizacija paskutiniame XVI amžiaus dešimtmetyje. // Lietuvos Statutas ir Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės bajoriškoji visuomenė. Ed. I. Valikonytė, L. Steponavičienė. Vilnius. 2015. P. 135–184.

²⁴ Saviščevas E. Žemaitijos savivalda ir valdžios elitas 1409–1566 metais. Vilnius. 2010; Idem. Apie bajorų gyvenimą, aistras ir mirties bausmę XVI a. Žemaitijoje. // Istorijos šaltinių tyrimai. Vol. 2. Ed. A. Dubonis. Vilnius. 2010. P. 179–208.

²⁵ Ragauskienė R. The noblewoman's court in the sixteenth-century Grand Duchy of Lithuania. // Lithuanian historical studies. Vol. 8. Vilnius. 2005. P. 27–60.

nobility and corresponding social organization. Her brief study addresses the conception and structure of family and the relationship between master and servants, and discussed briefly the structure of the nobleman's homestead. Her study was limited to the features of noble households in the current territory of Ukraine in the 16th to 17th centuries²⁶. In a later monograph²⁷ I. Ворончук examined the family of nobility, burghers and peasants in Volhynia from the 16th to mid-17th centuries, and touched upon questions about noble servants and the appearance of the manor homestead, but didn't expand on these topics. For a deeper analysis of noble households in the Grand Duchy of Lithuania from the 16th to mid-17th centuries, it is important to utilize work from different fields of research which address different aspects of household.

Certain features of the household are revealed in *biographical studies* of Lithuanian Grand Duchy magnates, mainly members of the Radvilos family. T. Kempa discussed the economic development of the manors of Mykolas Kristupas Radvila Našlaitėlis and the salaries of servants. R. Ragauskienė examined the servants, income and expenses of Mykolas Radvila Rudasis. H. Wisner in his monograph about Jonušas Radvila presented information about Jonušas Radvila family and property. U. Augustyniak researched categories and hierarchy of Kristupas Radvila servants, the architecture of homestead buildings, the luxury of the magnate's dinner table, conditions for travel and other important problems.

Of great significance to the problem of household is the question of unfree family and also peasants who worked on the household or contributed to the maintenance of the household economy, addressed in many *social history studies* by researchers. Russian positivist historians (Ф. И. Леонтович, Д. Л. Похилевич, В. И. Пичета) studied this set of social issues from the late 19th century. One of the major figures in Lithuanian historiography, K. Jablonskis, also addressed the issue of the unfree people. D. Butėnas continued research on the issue in the second half of the 20th century, although his findings had to be based in Marxist methodology. J. Jurginis also made a significant contribution in social history studies, bringing attention to differing statuses of members of unfree family, and E. Gudavičius also made an important contribution in addressing

²⁶ Ворончук І. Шляхетський двір, його слуги та челядь. // Соціум. Альманах соціальної історії. Випуск 4. 2004. Р. 117–133 (<http://histans.com/JournALL/socium/4/8.pdf>).

²⁷ Ворончук І. Населення Волині в XVI р. – першій половині XVII ст.: родина, домогосподарство, демографічні чинники. Київ. 2012.

the terminology of unfree family members and the concepts of unfree people and freemen in the First Lithuanian Statute. In current historiography A. Baliulis has brought light to bear on the issue of unfree servants escaping.

Studies of families are important for researching the social aspect of households. J. Sarcevičienė brought attention to the problem of the noble family using material provided by the genre of occasional literature from the second half of the 16th century to the first half of the 17th century. Polish historian M. Liedke analysed demographic aspects of the family of magnates in the 16th to 18th centuries. Legal historian V. Andriulis and the publishers of the 6th Lithuanian *Metrika* book (court cases) analyzed the problems of family property status and the structure and content of dowries.

Issues concerning family property are also addressed in *studies dedicated to women*. S. Lazutka and I. Valikonytė provide a deeper examination of problems about the property status of women and conditions for forming a family. J. Sarcevičienė in her monograph about female magnates also provided a brief discussion of the woman's role in the household. A. Lesiak made a short study of property issues of female members of the Radvilos family.

In examining household supply, it's important to start with *studies of the economy*. S. Kasperczak, who did such research, revealed the features of the development of the manor economy of the Lithuanian Grand Duchy in the first half of the 16th century. In M. Jučas's monograph on the process of the dissolution of serfdom he provides important information about crop fertility. J. Kiaupienė in analyzing the relationship between village and manor in Žemaitija from the 16th to 18th century examined the issue of the increase in the mandatory duties of the peasantry. J. Ochmański discussed the duties of the peasants on the manor of the magnates following the Volog Reform.

Studies of trade history which examine import/export issues and detail aspects of the assortment of products and demand for them in the Lithuanian Grand Duchy (A. Rimka, Z. Ivinskis, A. Tyla, J. Kiaupienė, D. Žiemelis) are also important in the dissertation. Z. Kiaupa's study on alcohol sales at taverns and inns is also useful.

Research on architecture are also significant for forming a picture of the household as a residential space. A. Jankevičienė brought up the architecture of noble homestead buildings first, and the problem was later addressed more fully by J. Jurginis, who examined the 16th-century manor homesteads of Upytė and architectural features of

the manor homesteads of the Alytus *ekonomija* in 1649. M. Urbelis dedicated a small study to residential buildings in the 16th century. Belarusian researcher Л. А. Молчанова touched upon the structure of houses and architectural construction and interior details of certain buildings briefly. Ю. А. Якимович revealed certain aspects of former homesteads from 16th to mid-17th century in the current country of Belarus. D. Puodžiukienė's studies examining the architecture of noble home architecture and discussing the structure of manor homesteads and architectural features of various buildings in the current Lithuania are also significant. U. Augustyniak's examined the architecture of the manor homesteads of Kristupas Radvila and his sons from the end of the 16th century to the 1660s. Also important is J. Zawadzki's research on features in the development of the Kiškos manor homesteads from the last quarter of the 16th century into the first half of the 17th century. New archaeological discoveries have led researchers to look at the Dubingiai architectural complex of the Radvilos (A. Kuncevičius, R. Jankauskas, R. Laužikas, D. Stankevičiūtė, I. Rutkauskaitė, R. Šmigelskas; D. Karvelis, R. Ragauskienė).

L. Glemža's study is important for the topic of cooking and food and belongs to the field of the *history of daily life*. However, the author only looked at the cuisine of the ruler. Systematic archaeological investigations of the ruins of the former palace at the Dubingiai castle site led R. Laužikas to formulate specific aspects of the kitchen of the Radvilos (the recently popular topic of cuisine encouraged R. Laužikas and R. Ragauskienė to publish popular books on Lithuanian Grand Duchy cuisine). R. Guzevičiūtė and M. Matušakaitė's studies on the clothing of Lithuanian Grand Duchy nobles also belong to the field of the history of daily life.

Archaeological work has been important in revealing the material environment of the household. R. Volkaitė-Kulikauskienė presented information on dishes and bones of livestock and wild animals discovered in Punia. Studies by L. Daugnora, G. Piličiauskienė and R. Bilskienė of osteological material from the Lower Castle site in Vilnius demonstrated different aspects in the utilization of poultry, livestock and wild game meat from the 14th to 17th centuries. A. Strazdas, G. Vaitkevičius, D. Steponavičienė, A. Žalnierius ir A. Grinkevičiūtė, G. Striška, I. Kaminskaitė and B. Salatkienė provide information on dishes discovered during archaeological digs. We

have to note that archaeological work is primarily concerned with examination of archaeological material from the Lower Castle in Vilnius.

As can be seen, studies of the noble household are fragmentary and in order to form a holistic picture of the noble household and its development over time, we must make sense of the material provided in the sources.

Sources

The dissertation makes use of abundant published as well as unpublished sources located at the Supreme Archive of Ancient Acts in Warsaw (f. 354, 334), the Lithuanian State History Archive (f. Lithuanian *Metrika* (microfilm), the Microfilm Collection from Polish Archives, Ancient Acts, 525, 599, 716, 1177, 1276, 1280, 1292), the manuscripts archive of the Lithuanian History Institute (f. 4), and the Manuscripts Section of Vilnius University library (f. 4, 7) and the Vrublevskiai library of the Lithuanian Academy of Science (f. 12, 16, 17, 20, 21, 32, 37, 43, 90, 98, 119, 122, 138, 198, 256, 260, 264, 273).

Sources of different kinds can be categorized into several groups. The most important group are documents of an economic nature: inventories of manors and moveable assets, lists of peasants' duties, lists of food products, income and expenses and manor accounting books. Manor inventories shed light on the structure of noble homesteads, building architecture, furnishing of spaces and the material diversity of sites, objects and their locations. They provide information on crops, vegetables and fruit cultivated, livestock raised and meat and milk-products stored, revealing some aspects of the nobility's eating habits. The inventories provide important information about the composition of unfree families and the duties levied on the peasantry. This study made use of 397 inventories from noble manors, mainly from the second half of the 16th century (205) and from the first half of the 17th century (181). The majority are inventories from former manor in the Vilnius voivod (109), Žemaitija (91), the Trakai voivod (64) and Novogrudok voivod (57). Inventories of movable objects provide information about the nobility's material objects, their worth and their numbers. Records of duties assigned the peasantry shed light on household supply and provide details on the feeding of the nobility. Lists of food products are especially important for studying the nobility's cooking and kitchen. Lists of income and expenses of the magnates provide

crucial information on the status of the household and its needs. These include information on food products, items needed by the household, services and service providers. The accounting books of the ruler provide additional information on the foods consumed by the elite, some of the dishes and vessels they used.

Another group of sources is comprised of official documents: the Lithuanian Statutes, Parliament constitutions and the ruler's rules, regulations and orders. The Lithuanian Statutes are of extreme importance in this study, revealing the conception of the house and home in the period and aspects of society and economy. The Statutes provide information about unfree family, craftsmen, administration officials and even prices for foodstuffs. Parliament constitutions document the assortment of imported drinks and other products. The articles of the 1557 Volog reform are important for the study, showing changes in the status of the unfree family, their functions and the duties levied upon the peasantry on the ruler's manors. Prices of food items set for the military hold significance for research into the noble kitchen. Customs duties demonstrating the variety of spices and other products are also useful.

Court documents are especially important in this study. Court proceedings and orders provide information not just about the nobility's residential environment, property and feeding habits, but also about the social structure of their households, the roles of noble family members, the functions of servants and relationships between masters and servants. Regarding the question of the functions of unfree family members in the household, K. Jablonskis's "Feodalinių baudžiavinių santykių Lietuvoje dokumentų rinkinys" ("Collection of Documents on Feudal Serf Relationships in Lithuania"), conserved in the manuscripts section of the Lithuanian History Institute, is especially useful. In the first part of the manuscript "The unfree family, 1501–1700," the author presents a number of court cases bearing significantly on the issue.

Also important in this dissertation were *private documents*. Last wills and testaments present information about the property and some aspects of the social structure of households. Different property dispensation documents (donations, grants, sales and swap texts) provide details on the residential environment of the nobility and important information on the status of unfree family members and their purchase prices. In grants made by the ruler to private people we discover information about the unfree family, household supplies and the eating habits of the nobility. Ruler Žygimantas

Augustas's letters to the Radvilos provide additional information about the households of the elite.

A further important group is comprised of *narrational sources*, which can be subdivided into several groups: 1) popular writings by authors such as Mykolas Lietuvis, Andrius Volanas and Lukas Gurnickis pointing out problems in society at the time and aimed at making society better; 2) poetry by authors such as Mikalojus Husovianas, Jonas Radvanas, Petras Roizijus and Mikalojus Kazimieras Šemeta which reveals important details of society and the surrounding world at the time; 3) memoirs, which includes stories by Jonas Lasickis, Saliamonas Risinskis, Teodoras Jevlašauskis, Jonas Meleška and Elijus Pilgrimovijus, providing insight into the mentality of the people of the period from the 16th to mid-17th century and their environment; 4) travelogues by authors including Gerardas Merkatorius, Sigismundas Herberšteinas and Georgas Braunas who visited the Grand Duchy of Lithuania and left records of certain buildings, the people's eating and drinking habits and other aspects of daily life.

Physical objects were also important as sources in this study. Information is presented in reports by archaeologists about the dishes, seeds of fruit trees and the pollen of various plants.

Thus a number of types of sources providing rich and varied information were used, allowing for a deeper examination of the noble household of the Grand Duchy of Lithuania from the 16th to mid-17th century.

Structure of the Dissertation

The dissertation is composed of an introduction, the main body divided into five sections, the conclusion, a bibliography of sources and literature and appendices. The first chapter, "The Noble Household Space in the Grand Duchy of Lithuania in the 16th to mid-17th Century," surveys the evolution of the structure of the noble manor homesteads in the Lithuanian Grand Duchy with attention to changes during the time-period in question, the social status and affluence of nobles and regional aspects, presents a differentiation of noble households, provides a holistic view of one-, two- and three-courtyard homesteads and compares the Lithuanian Grand Duchy noble household with the household of the nobility in Western and Central Europe.

The second chapter, "The Life of Nobles on the Manor Homestead in the Lithuanian Grand Duchy in the 16th to mid-17th Century," goes into deeper examination of the multifaceted aspects of noble family life in the household: architectural features of the residential home, the functions of rooms and buildings, their furnishing and equipment and the items they housed are examined, and questions are raised on living conditions, poverty vs. luxury, public vs. private life, individualism vs. group affinity and other social issues in play in the household. The next subchapter analyzes architectural features of buildings which protected the most important property items and wealth of the noble family, examining the spectrum of items contained there, and also the material witnesses to the noble's travels (coach house and transportation devices). An analysis of the construction and layout of saunas is provided separately, addressing the important issue of hygiene. The fifth subchapter analyzes the roles played and task performed by the members of the noble family with emphasis on the economic aspect of the problem.

The third chapter is called "The Noble Kitchen in the Lithuanian Grand Duchy in the 16th to mid-17th Century" and addresses separately the topic of cuisine in the broadest sense. It provides information about separate buildings for the storage of food products, analyzes vessels for storing food and associated terminology and examines exterior and interior architecture of buildings used to make food and drink and the range of dishes and tools used. Much attention is devoted to analysis of food products, menu items and drinks used by the nobility, touching upon the issue of regular and holiday fare and the feeding habits of different strata of the nobility.

The fourth chapter of the dissertation, "Reflections of the Economy on Noble Manor Homesteads in the Lithuanian Grand Duchy in the 16th to mid-17 Century," details farm buildings and manor manufacturing enterprises.

The fifth chapter is called "The Life of Servants on Noble Manor Homesteads in the Grand Duchy of Lithuania in the 16th to mid-17th Century" and addresses the issue of purchase, use and sale of noble's unfree family members and the structure and size of unfree and free manor families, and their demographic issues: age, origin and familial status, number of children and the issues of old age and broken families. A separate subchapter analyzes the functions of servants of different social status within the household and touches upon the problem of reassignment of functions. It also looks at

the architecture, interior and living conditions of houses assigned servants. It concludes with an explication of different aspects of the relationship between masters and servants in the context of the prevailing mentality of the period.

Conclusions

1. A multiple-aspect conception of the household includes both the material environment of the home and the group of people living in that environment. This investigation has demonstrated the noble household in the Lithuanian Grand Duchy corresponded locally with the definitions of the noble manor homestead. Three types of noble manor homestead existed in the 16th to mid-17th centuries: one-, two- and three-courtyard homesteads. According to the sources in the first half of the 16th century the single-courtyard homestead predominated. This included the residential home, buildings for storing stuff, a house for the servants, a building for grain storage and more rarely a kitchen, a stable, a sauna and an animal pen. By the second half of the 16th century and into the first half of the 17th, however, the small one-courtyard manor homesteads were the main living space of only the lower stratum of the nobility, which didn't represent that status of the noble person as much as that was demonstrated through clothing and weapons. Growth in agriculture production led to the appearance of a separate courtyard for the barn with a larger number of buildings to deal with the harvest. On the manors of richer nobles the three-courtyard homesteads were formed in this period. These homesteads were characterized by a larger number and variety of buildings, but the majority of them were intended for the same important household functions as before: the residence of the noble family, housing for the servants, storage for personal items, the production of food and drink, storage of unthreshed grain, food products and hay, and shelter for livestock. On the larger homesteads, however, there also appeared recreational type spaces (small summer-cottage type buildings). In the first half of the 17th century, following the example of Western European residences, greater attention was given to the aesthetics of the garden areas and architecture on the manor homesteads of the elite.

2. Analysis of manor inventories shows an "explosion" in the differentiation of manor homesteads in the mid-16th century. Depending on the social status and affluence

of the owner and his personal interests, homesteads were of different importance, size, structure, number of buildings and their layout. There were no essential differences, however, between the manor homesteads of *Lithuania propria* and the Slavic territories of the Grand Duchy of Lithuania. Certain regional features are only apparent in the architecture of specific buildings, witnessed by terms in the sources such as the "Lithuanian" building for drying grains, the grain storage barn "built in the Lithuanian manner," the "Russian" barn, etc. The most different were the manor homesteads of the nobility of Žemaitija, where there were buildings unique to the region called *numas* and *povalušas*.

3. The lowest stratum of the nobility lived in small wooden houses built right on top of the ground with straw roofs and paper or cloth windows, thus being very close in terms of living conditions to the homes of the peasantry. Wealthier nobles built raised houses a characteristic of Northern and Eastern European architecture. Better living conditions – warmth and light – were provided by investments in the glass windows which became popular by the second half of the 16th century and which became available to less wealthy nobles in the first half of the 17th century. Of the other manor homesteads buildings, the nobles' residential homes differed in terms of size, height and entrance porches, but only the magnates were able to invest more in aesthetics, including building high roofs with cupolas and decorative weather vanes, installing stained-glass windows, Venetian or French glass window panes and carved wooden doors.

4. In the first half of the 16th century even the richest people usually had a fairly undivided house floor plan with one or two large living-room spaces (sometimes with a smaller room) connected by an anteroom, but by the 1660s the majority of nobles lived in houses which had at both sides of entrance three to four rooms for different home activities: a parlor for receiving guests (the dining room), the family living room, rooms for sleeping and for storing things. Customarily there were not separate rooms for married couples and children, and likewise not for servants, either, which likely engendered their closeness and coincided with communal societal norms. In the homes of the magnates the number of rooms was larger and grew even greater at important residences in the first half of the 17th century when the prototypes of separate apartments for man and wife appeared and separate rooms for servants were set up, while the floor plan came to resemble the internal structure of Italian Renaissance

homes. Thus it was in this period that greater differences in the living conditions in homes of different strata of the nobility were born.

5. The fanciest room in the house was the dining room. Many nobles strove to have green glazed tile stoves, to have custom tables made or tables imported from Germany and imported carpets. In the homes of the magnates the dining room stove was decorated with the family crest and the room featured very expensive imported tapestries, paintings, imported luxurious tables and large brass or deer-horn chandeliers. The latest in domestic elegance in the noble home of the second half of the 16th century included types of furnishing spreading in Western Europe: cupboards, prototypes of the sideboard, the so-called *služba*, benches and smaller benches with armrests or backs, in elite homes armchairs and, from first half of the 17th century, chairs as well. During the period under discussion the life of the noble was still that of the community: witness that the main piece of furniture for sitting was the bench. Table ware didn't merely demonstrate etiquette at the table, but were also a clear indication of the status of the head of household. Nobles who did not hold high office in the Lithuanian Grand Duchy ate from pewter plates and bowls, drank from pewter steins or goblets and used pewter spoons throughout the period under discussion. When guests arrived, the nobleman would retrieve from a chest or cupboard the best he had, usually a few silver spoons, and perhaps silver goblets as well. In the first half of the 17th century it became customary to use a knife and fork at the elite's table.

6. In the living room the large number of pieces of furniture for sitting (several larger benches by the wall and smaller benches at the table and/or stove) shows the entire family spent time in this room. Most likely the guests were also invited into this room, shown by the desire to outfit the room with the glazed-tile stove (not just in the dining room) and to place luxury furniture here (cupboard, fancier table). Cases where religious books were kept in the living room testify to the religiosity of Lithuanian Grand Duchy noble society. The items to satisfy cultural and religious needs, however, occupied only a small portion of the daily life of the majority of nobility. Only magnates in the second half of the 16th to the first half of the 17th century had large collections of holy items, books of various types and paintings.

7. Over the duration of the period under discussion, sleep took place on benches on feathered bedding whose fabric, depending on stratum of nobility, was sewn of

homemade linen cloth or imported baize clothe. In smaller houses husband, wife and children slept in one room. Only larger houses had separate rooms for man and wife.

8. The property of the nobility held in *klėtis*, *svirnas* and *povalušas* ranged across a wide spectrum, including: 1) personal items: money, documents, clothes, bedding, dishes, ammunition; impressive and full of treasures was the magnates' treasury where church items, books and paintings were also stored; 2) items needed for the household such as different kinds of cloth, wool, thread, leather, candlesticks, locks, chests, dishes for making and storing food, equipment for distilling alcohol, mill stones, wax; 3) food stuffs: grains, meat, milk products, vegetables, etc.; 4) woodworking and agricultural implements. Analysis of the information showed the magnates and lower strata of the nobility mostly differed in terms of collections paintings and books and hoards of money and precious items as well as in the overall number of items possessed, but that many of the customary items for use in the household were essentially the same. Entries on inventory lists show noble society at the time held objects in very great esteem, with even old and worn-out items being collected rather than thrown out and some of them repaired or used in production of new items. Viewed from the perspective of the present time, in general the environment of things in households of the time was limited but rational, and almost every item possessed had a practical function.

9. The study showed regarding the kitchen in the wider sense of Lithuanian Grand Duchy nobles that there were specialized buildings on the homestead for storing food: one group was devoted to vegetables and another to milk products. This shows garden and dairy products were extremely important for the household and accounted for a large part of the daily food ration. The most popular vessels for holding food were usually made of wood. Only a small portion and only at certain households were glazed ceramic pots and pitchers used, and glass pitchers from the first half of the 17th century. In general the same types of wooden dishes for holding food in the period under discussion were used in both noble and magnate household, with the only differences being in quantity and quality. The importance of these simple things in daily life at the time is shown in the use of multiple terms to designate the same item.

10. Throughout the time-frame of the study, food was prepared in metal cauldrons, tripods and pots, braised or cooked in pans, and roasted on spits, but there is a noticeable increase from the second half of the 16th century of the use of smaller dishes

and tools allowing for better food preparation. The manor brewery, where beer was usually produced and sometimes mead, began to be used to produce vodka in the mid-16th century, whose distillation required a special apparatus with tubing.

11. The daily fare of nobles basically depended on the agricultural activities of the manor. Nobles took pains to sow a sufficient amount of rye to make the daily bread as well as other grains and vegetables, and to plant orchards (apple, pear, cherry and plum trees). The main source of meat was livestock and poultry and the most commonly eaten meats were beef, pork, lamb, chicken and more rarely goose. Hunting provided an additional source of meat, especially fowl. The Christian religion affected noble eating habits, and fish and all sorts of cheese replaced meat during fasts. Commercial relations abroad provided nobles herring, cod, salt and all sorts of foreign spices. The fad of using large quantities of expensive spices, widespread in other European countries, was very much present in the cuisine of the magnates, especially from the latter half of the 16th century onwards, and spices of all sorts became an important part of the cooking of less affluent nobles in the first half of the 17th century. White bread, rice, imported spices and wine were luxury fare in the period under discussion and testified to the high social status of their consumers.

12. Research on farm buildings revealed several specialized farm sheds for livestock were built on manor homestead, testifying to progress in livestock farming and its importance for supplying the household of the nobility; this consisted of a horse stable and several pens where cattle, pigs, sheep and poultry were kept separately. Sources in the second half of the 16th century reveal a variety of terms for buildings used to thresh, dry and store grains, which might show a higher level of agricultural development and larger harvests. Inventories show more affluent noble and magnate manors had one or more watermills for grinding grain, while expansion of economic activities was only characteristic of the highest level of the nobility, who set up brick-making works and metal-smithing operations for supplying the household, but also built paper mills, fulling-mills, saw mills and glass workshops.

13. Different social categories of servants served the entire noble household. Unfree servants (slaves) were an important part of the household. They were passed on by last will and testament or given as gifts to relatives, and, if there was a lack of money, sold (the approximate cost of a boy or girl in the first half of the 16th century was two

kapa of *grosh*, in the latter half of the 16th century five *kapa*, and in the 1740s up to twenty *kapa*). Throughout the period under discussion the work of unfree servants had much greater significance in the households of the lower nobility, whereas the provisions of the Voklo reform encouraged magnates to rid themselves of the institution of unfree people labor. When the Third Lithuanian Statute came into force, poorer nobles began to call their unfree family simply the manor family, although the actual status of the members didn't always change. Hired hands who were paid a salary are mainly mentioned in the sources only in the first half of the 17th century, when the institution of hired labor became more widespread in the Lithuanian Grand Duchy.

14. There weren't a great number of unfree servants living on a given noble homestead. The number per homestead was usually between 2 and 4 people. These were usually single girls or mothers with children, rarely whole families. The unfree servants were allowed to start families who were placed outside the noble homestead. Usually from 1 to 3 nuclear families lived on the separate small homesteads (*padvarės*) in the manorial area. Research found unfree families had between one and four children and larger families with up to eight children were rarely found. Usually unfree servants from the local area lived and worked on the noble homestead, but some households had Muscovites taken into noble's unfree family during military campaigns, and more rarely some had female Latvians. The sources paint a picture of the household as a closed unit where a small number of servants were sufficient to maintain its existence whose various functions insured the performance of the most important household tasks and thus contributed to its support.

15. Servants belong to different social categories took care of the noble household. They: administered (*urėdininkai/vietininkai*, and on manor estates of the magnates also stewards, manor marshals, treasurers); supervised the household (*tijūnas, raktininkas/ė, tarnybininkė, rykūnė*), served the noble family, i.e., served the married couple (the noblewoman was served by a peasant female servants or unfree women and girls who also took care of the children, while female magnates were served by noble girls; the nobleman was served by a young male servant, and the richer nobleman by *tarnybininkai*), kept up cleanliness (unfree female servants, washwomen), prepared food and made drinks (unfree female servants and their children, special servants such as cook, baker, assistant cook, brewer and in the households of magnates noble chief cooks

were in charge of the kitchen), managed animal husbandry (*rykūnė*, unfree girls and children, shepherds, horse-specialist servants, coachmen, and in households of magnates noble servants who maintained the horse stables), did various kinds of craftwork providing the household important supplies (usually unfree female servants who spined, wove, embroidered and sewed, and in the households of the magnates different hired craftsmen, including foreign artisans). Unfree female servants also tended the gardens and orchards (among the magnates there were hired gardeners and orchardists) and also worked the fields of the estate. Their functions, however, were most often not strictly defined, but mixed and depended on the specific needs of the household.

16. Living conditions for unfree family members on the noble homestead were humble: the residential house was simple, small and dark (with only one window located in the living room area). The homes of *urėdininkai* on larger manor homesteads were big with shingle roofs, glass windows and even luxury items within (glazed stoves, *služba*, large painted bed and chairs with backs).

17. The relationships between masters and servants varied. In some cases the shared life of the noble family and the unfree family members, common defense of the household against attackers, servants' assistance and obedience to their masters even in cases of illegal attacks by neighbors could be considered an expression of positive relations, but it's equally possible this sort of behavior was the result of subordinates' fear of not obeying their masters. It also appears that signs of positive relations when the master did things such as freeing an unfree servant "for faithful service" or, at the request of a unfree servant, allowed him to become a hired hand, were mainly due to economic considerations, and in the case of liberation, the result of Christian morality as well. The most outstanding sign of negative relations was flight by unfree servants, often after stealing a specific piece of the master's property. It's not at all clear what specific situations or behavior by the master caused escapes or more drastic action by servants such as when they burned down houses, committed homicide or sought the master's death through curses. Masters who caught escapees used to punish them by placing them in iron chains, but compared to the punishments set in the Lithuanian Statutes, this was truly not the most severe one.

18. In summary, the noble household of the Lithuanian Grand Duchy in the first half of the 16th to the mid-17th century was rational and closed, surviving from the

agricultural and economic activities of the manor and the nobleman's manor service. In the second half of the 16th century when agricultural production capacity had increased, as the Voloč reform was being carried out and under expanding trade relations, and also as Western European ideas and fashions spread, a differentiation of noble households took place. In the first half of the 17th century the gap between the living conditions and opportunities of the nobleman and the magnate – and ways to present themselves and demonstrate status – widened, showing the varied hues of the economic, social and daily life of noble society in the Lithuanian Grand Duchy.

Problema

Namų ūkis (angl. *household*, lenk. *gospodarstwo domowe*, rusėn. šalt. *господарство домашнее*²⁸), suvokiamas kaip bendra vietos – namų – ir jų gyventojų visuma²⁹, yra itin svarbi problema, įvairiapusiškai atskleidžianti pamatinio visuomenės ir kartu ekonominio vieneto reikšmę.

Namų ūkio tyrimų reikšmės suvokimui ir plėtotei didelę įtaką padarė austrų istoriko Oto Brunerio darbai. XX a. 6 deš. jis išvystė *das Ganze Haus* koncepciją, siedamas ją su Senovės Graikijos *oikos* samprata³⁰, kuri apėmė tris persipynusius konceptus: šeimą, šeimos turtą ir namus³¹. O. Bruneris pabrėžė, kad *das Ganze Haus*, kaip ir *oikos*, buvo socialinis mikrokosmosas, sudarytas ne tik iš šeimos narių, bet visų asmenų, buvusių namų ūkio šeimnininko priklausomybėje, o tokia šių terminų samprata egzistavo iki pat XVIII a. Itin svarbu, kad tyrėjas savo darbuose akcentavo ypatingą *das Ganze Haus* reikšmę – *das Ganze Haus* ne tik įrėmino fundamentalią socialinių santykių struktūrą, bet kartu buvo esminis gamybos ir vartojimo vienetas visuomenėje³². Toks namų ūkio tyrimų reikšmės suvokimas Vakarų Europos istoriografijoje į šią tyrimo sritį įtraukė įvairių sričių mokslininkus: ne tik istorikus, bet ir ekonomistus, sociologus bei socialinės geografijos tyrėjus³³.

XX a. 9 deš. viduramžių ir ankstyvųjų modernių laikų Europos namų ūkis jau buvo išplėtotas tyrimo sritis. Istorikų jis buvo traktuojamas ir kaip materiali aplinka, ir kaip grupė žmonių, kurie toje aplinkoje kartu gyveno. Taip pat jis buvo analizuojamas kaip vieta, kurioje buvo formuojami ir palaikomi svarbiausi žmonių tarpusavio ryšiai. Tokia lanksti „namų ūkio“ samprata istorikams leido tyrinėti įvairius „namų gyvenimo“ bruožus: namų ūkio sąryšį su produkcija, visuomenės organizacija bei jos narių emociniu

²⁸ Pirmasis Lietuvos Statutas. T. 2. Pirma dalis. Tekstai senąja baltarusių, lotynų ir senąja lenkų kalbomis. Red. S. Lazutka. Vilnius. 1991. Sk. 5. Str. 6. P. 144–145.

²⁹ <http://www.oxforddictionaries.com/definition/english/household>. Žiūrėta: 2016 08 26.

³⁰ Brunner O. Das „Ganze Haus“ und die alteuropäische „Ökonomik“. // Idem. Neue Wege der Verfassungs- und Sozialgeschichte. Göttingen. 1968. P. 103–127; Horn Melton J. Otto Brunner and the Ideological Origins of *Begriffsgeschichte*. // The Meaning of Historical Terms and Concepts: New Studies on *Begriffsgeschichte*. Ed. H. Lehmann, M. Richter. Washington. 1996. P. 25.

³¹ Davies J. K. Society and Economy. // The Cambridge Ancient History. Volume V: The Fifth Century B. C. Ed. D. M. Lewis, J. Boardman, J. K. Davies, M. Ostwald. Cambridge University Press. 1992. P. 290.

³² Horn Melton J. Op. cit. P. 25.

³³ Wall R. The household. // Encyclopedia of European social history from 1350 to 2000. V. 4: Gender, Family and ages, sexuality, body and mind, work. Ed. P. N. Stearns. Detroit. 2001. P. 109.

ir politiniu gyvenimu³⁴. Mokslininkai, orientavęsi į socialinį namų ūkio problemos aspektą, pagrindinį dėmesį skyrė demografiniams klausimams. Tokių tyrimų korifėjai J. Hajnalas ir P. Lasletas, gilindamiesi į šeimos analizę, struktūrą ir santuokos modelius, telkė dėmesį į skirtingų Europos šeimų sistemų išryškinimą³⁵. Lenkijoje namų ūkį kaip socialinę organizaciją akcentavo istorikai S. Vašakas, A. Karpinskis, C. Kuklo, M. Kopčinskis. Tačiau kiti tyrėjai, vadovaudamiesi platesne namų ūkio samprata, apimančia tiek materialinę aplinką, tiek ir joje kartu gyvenusius žmones, analizavo ne tik šeimos narių bei tarnų sudėtį ir jų santykius, bet ir būstą, namų apyvokos daiktus, virtuvę ir pan. Tokių tyrimų pavyzdžiai yra K. B. Neušelis, C. M. Vulgaris, R. Sarti darbai³⁶. O Lenkijoje tokius klausimus daugiausia aprėpė kasdienybės – vadinamosios papročių istorijos – tyrimo sritis.

Į Lietuvos istoriografiją namų ūkio sąvoką tik prieš kelis metus įvedė Eugenijus Saviščevas. Tyrėjas akcentavo būtent socialinį problemos aspektą, namų ūkį suvokdamas kaip universalią hierarchizuotą socialinę organizaciją, turinčią bendrą ūkinę bazę³⁷. Apskritai, Lietuvos istoriografijoje kasdienybės istorijos tyrimo sritis atsiliko nuo Vokietijoje, Austrijoje³⁸ bei Lenkijoje³⁹ išplėtotų šios krypties tyrinėjimų, dėl to namų ūkio klausimai Lietuvos mokslininkų darbuose iki šiol paliesti tik epizodiškai. Tad ši disertacija yra inovatyvus bandymas Lietuvos istoriografijoje įteisinti daugiaaspektę namų ūkio sąvoką, atskleidžiant XVI – XVII a. I p. egzistavusį LDK bajorų namų ūkį, aprėpusį ne tik materialų, užpildančią kasdienį gyvenimą ir paskęstančių rutinoje daiktų⁴⁰, sferą, bet ir joje veikiančius dalyvius, tokiu būdu sudarant galimybę parodyti visuminį jo vaizdą. Juk „kiekvienos žmonių „buvimo drauge“ rūšies atitikmuo yra tam tikra erdvės organizacija, kur šie žmonės – jeigu ne visi kartu, tai dalimis – faktiškai

³⁴ Neuschel K. B. Noble Households in the Sixteenth Century: Material Settings and Human Communities. // French Historical Studies. Vol. 15. No. 4. Published by Duke University Press. 1988. P. 596.

³⁵ Wall R. Op. cit. P. 111.

³⁶ Neuschel K. B. Op. cit.; Woolgar C. M. The Great Household in Late Medieval England. London. 1999; Sarti R. Europe at Home: Family and Material Culture, 1500–1800. London. 2002.

³⁷ Saviščevas E. Tarnybininkai XVI amžiaus Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės bajorų (didikų) dvaro socialinėje organizacijoje (http://www3.lrs.lt/pls/inter/w5_show?p_r=7131&p_d=94573&p_k=1 Žiūrėta 2010 02 03).

³⁸ Ragauskas A. XVI – XVIII a. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės miestiečių kasdienio gyvenimo tyrimai šiuolaikinėje lietuvių istoriografijoje. // Lituanistica. Nr. 3 (31). Vilnius. 1997. P. 121–130.

³⁹ Bogucka M. Życie codzienne – spory wokół profilu badań i definicji. // Kwartalnik historii kultury materialnej. Nr. 3. Warszawa. 1996. P. 247–255.

⁴⁰ Бродель Ф. Материальная цивилизация, экономика и капитализм XV – XVIII вв. Т. 1: Структуры повседневности: возможное и невозможное. Перевод с французского Л.Е. Куббеля. Москва. 1986. P. 38.

buvoja ar gali buvoti kartu“⁴¹, ir atvirkščiai, toje erdvėje buvę objektai neapsiriboja tik materialumu, bet yra socialinio gyvenimo išraiška⁴².

Kad toks daugialypis vaizdinys būtų atskleistas, namų ūkio tyrimas tampa įvairių sričių tyrimų junginiu. Viena pagrindinių jo grandžių yra ekonomikos sritis. Todėl namų ūkio tyrimas apima namų ūkio aprūpinimo – prekybos, dvaro ūkio produkcijos klausimus. Kita grandis – socialinė istorija, apimanti visuomenės sanklodos, gyventojų kategorijų ir jų vietos namų ūkyje, taip pat šeimos sampratos, jos narių vaidmens, moters padėties bei gyventojų demografijos problemas. Trečia namų ūkio tyrimo jungtis – kasdienybės istorijos sritis, padedanti priartėti prie paties žmogaus (tiek paprasto, tiek ir elito atstovo⁴³), atskleidžiant tam tikro laikmečio gyventojų aplinką, mentalitetą, tarpusavio santykius, vertybes ir įpročius. Taigi, namų ūkio, kaip pamatinio valstybės ekonominio ir socialinio vieneto, tyrimas yra itin svarbus, leidžiantis atskleisti visoje LDK vykusią socioekonominių procesų ir mentaliteto raidą.

Tyrimo objektas

Disertacijos objektas yra bajorų namų ūkis Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje XVI a. – XVII a. I pusėje.

Nors „namai“ turėjo ir socialinę reikšmę, disertacijoje, apibrėžiant tyrimo objektą ir toliau, „namų“ (*дом, domus*) terminas yra vartojamas kaip lokalizaciją nurodanti sąvoka. Šiame darbe ji nėra tapati platesnei dvaro (*именье, двор, aula, curia*) sąvokai – tai yra visai valdai, kartu su laukais, pievomis, giriomis ir kt. Kita vertus, disertacijos objekto apibrėžtyje „namai“ turi platesnę, nei gyvenamasis pastatas, reikšmę. Kad „namais“ buvo laikomas visas sodybos pastatų kompleksas (kartu ir ūkiniai statiniai), patvirtina Trečiasis Lietuvos Statutas. Jame nurodoma, kad mirties bausmė gresia užpuolikui, kuris sužeistų ar užmuštų bajorą jo paties namuose: *не только на самый дворъ, але и на гумно або на дворецъ, где было и иное господарство домовое*

⁴¹ Elias N. Rūmų dvaro visuomenė: karaliaus ir rūmų aristokratijos sociologijos tyrimai. Iš vok. k. vertė Z. Norkus. Vilnius. 2004. P. 45.

⁴² Roche D. Histoire des choses banales. Naissance de la consommation dans les sociétés traditionnelles (XVIIe – XIXe siècle). Fayard. 1997. P. 11.

⁴³ Bogucka M. Życie codzienne. P. 253.

*бывает ховано*⁴⁴. Tai yra, įsibrovimu į namus laikomas ne tik pagrindinio dvaro kiemo, bet ir ūkinių dvarelio ir kluono kiemų užpuolimas.

Šiame tyrime sąvoka „bajoras“ naudojama dvejomis reikšmėmis – apibrėžiant visą kilmingųjų luomą arba tik žemesnįjį jo konglomeratą, be viršutinio diduomenės sluoksnio⁴⁵. Didiko – bajoro skirties atskaitos tašku pasirinktas H. Lovmianskio sukurtas priskiriamumo diduomenei kriterijų modelis, pagal kurį diduomenei priskiriami vyskupai, vaivados, kaštelionai, maršalkos, o taip pat aukšti valdovo dvaro pareigūnai⁴⁶.

Tyrimo tikslas ir uždaviniai

Disertacijos tikslas yra ištirti LDK bajorų namų ūkio sandarą ir raidą XVI a. – XVII a. I pusėje. Tyrimo uždaviniai:

1) išnagrinėti LDK bajorų dvarų sodybų raidos ir diferenciacijos per socialinio-turtinio statuso bei regioniško prizmę aspektus;

2) atskleisti bajoro šeimos gyvenimo sodyboje sąlygas, jų skirtumus ir raidą, analizuojant gyvenamųjų namų architektūrinius, planinius bruožus, atskirų patalpų funkcijas ir įrengimą; pastatų, kuriuose buvo laikomas bajoro šeimos turtas, architektūrą ir juose laikytų daiktų spektrą; taip pat pirties įrengimą ir higienos reikšmę;

3) ištirti LDK bajorų virtuvę, analizuojant sodybos pastatų, skirtų maisto produktams laikyti, specializaciją ir architektūrą, indų, naudotų maisto produktų laikymui, spektrą ir jų terminiją; maisto ir gėrimų gamybai skirtų pastatų architektūrą ir įrengimą, gamyboje naudojamus indus ir įrankius; taip pat bajorų kasdienės ir šventinės mitybos racioną;

4) atskleisti bajorų ūkinės veiklos sritis;

5) išgvildinti skirtingų socialinių kategorijų tarnų ir šeimynykščių gyvenimo ir darbo bajorų namų ūkyje aspektus: nelaisvos ir laisvos dvaro šeimynos struktūrą ir dydį, tarnų ir šeimynykščių funkcijas, gyvenimo sąlygas ir santykius su ponais.

⁴⁴ 1588 metų Lietuvos Statutas. Parengė I. Lappo. T. 2: Tekstas. Kaunas. 1938. Sk. 11. Str. 1. P. 386.

⁴⁵ Atsižvelgiant į „bajoro“ sąvokos pokyčius XVI a. II p. – žr.: Gudavičius E. Lietuvos europėjimo keliais: istorinės studijos. Sud. A. Bumblauskas, R. Petrauskas. Vilnius. 2002. P. 167.

⁴⁶ Lowmiański H. Zaludnienie państwa Litewskiego w wieku XVI. Zaludnienie w roku 1528. Poznań. 1998. P. 35–36.

Tyrimo metodai

Disertacijoje, kritiškai vertinant šaltiniuose ir literatūroje pateiktus duomenis, naudojamas analitinis tyrimo metodas. Ryškią vertę darbe turi empirinis-aprašomasis metodas, kuris yra būtinas siekiant atskleisti visuminį bajorų namų ūkio vaizdinį. Taip pat svarbus statistinis metodas, leidžiantis pateikti kiekybinius problemos aspektus – skirtingų struktūrų sodybų santykį, pastatų kiekį, šeimynykščių vaikų skaičių. Galimybę panaudoti šį metodą suteikia pakankamas atvejų skaičius, pavyzdžiui, tyrimo metu be kitų gausių šaltinių išanalizuoti 397 kilmingųjų dvarų inventoriai. Darbe naudojamosi komparatyvistiniu tyrimo metodu – LDK bajorų namų ūkio bruožai lyginami su Vakarų ir Vidurio Europos kilmingųjų namų ūkio ypatybėmis. Kad aiškiau suprastume tam tikrus XVI a. – XVII a. I p. bajorų namų ūkiui būdingus bruožus, kai kada taikomas ir retrospektyvinis tyrimo metodas. Disertacijoje neišvengiamai naudojamosi tarpdisciplininis metodas, rašytinių šaltinių duomenis gretinant su archeologų tyrinėjimų duomenimis bei atsižvelgiant į lingvistinių tyrimų įžvalgas.

Tyrimo chronologija

Disertacijos chronologija apima XVI a. – XVII a. I p. Tikslios ribinės tyrimo datos nepateikiamos, kadangi namų ūkio analizė priklauso ekonominės ir socialinės, taip pat kasdienybės istorijos sritims, kurių objektai negali pakisti staiga plačiu mastu, bet yra veikiami laipsniško proceso. Tyrimas pradedamas nuo XVI a., kadangi šiuo laikmečiu išaugusi rašto reikšmė LDK suteikia galimybę analizuoti pakankamą išlikusių šaltinių bazę. Analizė pratęsiama iki XVII a. vid., siekiant pastebėti bajorų gyvenamosios aplinkos bei joje veikusių dalyvių sudėties ir vaidmens pokyčius arba pastovumą. XVII vid. politiniai įvykiai darė didelę įtaką ir ekonominiams, ir socialiniams to meto procesams. „Tvano“ laikotarpis, karų ir epidemijų negandos bei jų pasekmė – ekonominė ir demografinė krizė⁴⁷ – tiesiogiai veikė LDK bajorų namų ūkį. Todėl šios chronologinės ribos pasirinkimas yra preferencinis, lyginant su, pavyzdžiui, kultūrinių epochų kaita

⁴⁷ XVI a. prasidėjusį spartų LDK gyventojų augimą sustabdė XVII a. vid. demografinė krizė: Sliesoriūnas G. Lietuvos istorija. T. 6. Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė XVI a. pabaigoje – XVIII a. pradžioje (1588–1733 metai). Vilnius. 2015. P. 119.

grįstu chronologinės ribos pasirinkimu (tokiu atveju tyrimą reikėtų pratęsti iki 1795 m. – ši data, pasak A. Bumblausko, žymi Baroko epochos pabaigą⁴⁸).

Istoriografija

Lietuvos istoriografijoje specialių tyrimų, skirtų daugiasluoksnio bajorų namų ūkio LDK XVI a. – XVII a. I p. analizei, nėra. Mokslinėje literatūroje iki šiol tik epizodiškai buvo analizuoti skirtingi bajorų namų ūkio aspektai, dėl to jos aptarimui labiausiai tinka probleminis principas. Namų ūkio sąvoką į Lietuvos istoriografiją įvedęs E. Saviščevas savo darbuose išryškino bendrus XVI a. pono namų ūkio socialinės organizacijos principus⁴⁹, namų ūkį analizavo kaip struktūrinį patriarchalinio klientelizmo pagrindą⁵⁰, taip pat nagrinėjo Žemaitijos bajorų sodybos komplekso ir pastatų įrengimo klausimus⁵¹. Namų ūkio problematiką palietė ir R. Ragauskienė, rekonstravusi didikės *dvaro*, kaip socialinės organizacijos, sudėtį, dvariškių atliekamas funkcijas⁵². Bajorų gyvenamosios aplinkos ir kartu socialinės organizacijos tyrimų svarbą akcentavo Ukrainos mokslininkė I. Vorončiuk. Nedideliame straipsnyje tyrėja gilinosi į šeimos sampratą bei struktūrą, tarnų ir pono santykį, trumpai aptarė bajoro sodybos struktūrą. Tačiau mokslininkė orientavosi tik į dabartinės Ukrainos teritorijoje XVI – XVII a. egzistavusio bajorų namų ūkio bruožus⁵³. Vėliau monografijoje⁵⁴ I. Vorončiuk tyrė XVI a. – XVII a. I p. Voluinės bajorų, miestiečių ir valstiečių šeimos problemą, kartu palietė bajorų tarnų bei šeimynykščių, dvaro sodybos vaizdinio klausimus, tačiau jie liko neišplėtoti. Visgi gilesnei XVI a. – XVII a. I p. LDK bajorų

⁴⁸ Bumblauskas A. Senosios Lietuvos istorija: 1009–1795. Vilnius. 2005; Idem. Lietuvos istorijos periodizacijos modeliai socialinės istorijos požiūriu. // Lietuvos istorijos studijos. T. 17. Vilnius. 2006. P. 9–26.

⁴⁹ Saviščevas E. Tarnybininkai.

⁵⁰ Saviščevas E. Odisėjo lynas: Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės kanclerio Leono Sapiegos tarnai ir jų organizacija paskutiniame XVI amžiaus dešimtmetyje. // Lietuvos Statutas ir Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės bajoriškoji visuomenė. Sud. I. Valikonytė, L. Steponavičienė. Vilnius. 2015. P. 135–184.

⁵¹ Saviščevas E. Žemaitijos savivalda ir valdžios elitas 1409–1566 metais. Vilnius. 2010; Idem. Apie bajorų gyvenimą, aistras ir mirties bausmę XVI a. Žemaitijoje. // Istorijos šaltinių tyrimai. T. 2. Sud. A. Dubonis. Vilnius. 2010. P. 179–208.

⁵² Ragauskienė R. The noblewoman's court in the sixteenth-century Grand Duchy of Lithuania. // Lithuanian historical studies. Vol. 8. Vilnius. 2005. P. 27–60.

⁵³ Ворончук І. Шляхетський двір, його слуги та челядь. // Соціум. Альманах соціальної історії. Випуск 4. 2004. P. 117–133 (<http://histans.com/JournALL/socium/4/8.pdf>).

⁵⁴ Ворончук І. Населення Волині в XVI р. – першій половині XVII ст.: родина, домогосподарство, демографічні чинники. Київ. 2012.

namų ūkio analizei svarbu pasitelkti įvairių tyrimų krypties darbus, kuriuose paliečiami skirtingi namų ūkio aspektai.

Kai kurie namų ūkio bruožai atskleidžiami *biografinėse studijose*, skirtose LDK didikams, daugiausia Radviloms. Pavyzdžiui, T. Kempa aptarė Mikalojaus Kristupo Radvilos Našlaitėlio dvaro ūkio vystymo klausimus, įvairias pareigas dvare atlikusiųjų atlygį. R. Ragauskienė analizavo Mikalojaus Radvilos Rudojo dvaro socialinę struktūrą, pajamas ir išlaidas. Monografiją Jonušui Radvilai paskyręs H. Visneris pateikė duomenis apie Jonušo Radvilos šeimą ir turtą. U. Augustyniak išanalizavo Kristupo Radvilos tarnų kategorijas ir hierarchiją, sodybų architektūrą, didiko stalo prabangą, keliavimo sąlygas bei kitas svarbias problemas.

Namų ūkio problemai svarbus nelaisvosios šeimynos ir valstiečių, dirbusių namų ūkyje ar prisidėjusių prie namų ūkio aprūpinimo, klausimas yra sprendžiamas gan daug tyrėjų dėmesio sulaukusiose *socialinės istorijos studijose*. Socialinę problematiką nuo XIX a. pab. nagrinėjo rusų istorikai pozityvistai (F. Leontovičius, D. L. Pochilevičius, V. Pičeta). Nelaisvųjų klausimą palietė ir vienas svarbiausių lietuvių profesionaliosios istoriografijos atstovų – K. Jablonskis. Šios problemos tyrimą XX a. II pusėje pratęsė D. Butėnas, nagrinėjęs dvarų šeimynas XVI – XVII a., tačiau išvadas privalėjęs grįsti marksistine metodologija. Socialinės istorijos tyrimuose žymų indėlį paliko J. Jurginis, atkreipęs dėmesį į skirtingą nelaisvosios šeimynos narių padėtį, taip pat E. Gudavičius, remdamasis Pirmuoju Lietuvos Statutu, aptaręs nelaisvųjų terminiją ir laisvės – nelaisvės sąvokas. Šiuolaikinėje istoriografijoje A. Baliulis paryškino nelaisvųjų pabėgimo problemą.

Namų ūkio socialinio aspekto tyrimui svarbios *šeimos studijos*. Į bajorų šeimos problemą dėmesį atkreipė J. Sarcevičienė, pasiremddama XVI a. II p. – XVII a. I p. proginės literatūros teikiama medžiaga. Lenkų istorikė M. Liedkė nagrinėjo XVI – XVIII a. didikų šeimos demografinius aspektus. Šeimos turto sudėties, kraičio struktūros bei turinio problemas analizavo Lietuvos Metrikos 6 – osios teismų bylų knygos publikatoriai, teisės istorikas V. Andriulis.

Turtiniai šeimos klausimai paliečiami ir *studijose, skirtose moterims*. Moterų turtinės padėties, šeimos sudarymo sąlygų problemas giliau išnagrinėjo S. Lazutka bei I. Valikonytė. J. Sarcevičienė didikėms skirtoje monografijoje šiek tiek aptarė moters

vaidmenį namų ūkyje. A. Lesiak straipsnį skyrė Radvilų giminės moterų turtiniams klausimams.

Analizuojant namų ūkio aprūpinimą, svarbu pasiremti LDK *ūkio tyrimais*. Juos vykdęs S. Kasperčakas atskleidė XVI a. I p. LDK dvarų ūkio raidos bruožus. M. Jučo monografijoje, skirtoje baudžiavos irimo procesui, pateikti svarbūs duomenys apie javų derlingumą. J. Kiaupienė, analizavusi kaimo ir dvaro santykius Žemaitijoje XVI – XVIII a., apėmė palivarkų plėtros ir valstiečių prievolių didinimo klausimus. Svarbus J. Ochmanskio straipsnis, kuriame tyrėjas trumpai aptarė valstiečių prievoles didikų dvaruose po Valakų reformos.

Disertacijai taip pat buvo svarbios *prekybos istorijos studijos*, kuriose analizuojami importo ir eksporto klausimai, atskleidžiamas prekių asortimentas ir jų paklausos LDK aspektai (A. Rimka, Z. Ivinskis, A. Tyla, J. Kiaupienė, D. Žiemelis). Taip pat reikšmingas Z. Kiaupos tyrimas, skirtas prekybos gėrimais karčemose analizei.

Namų ūkio, kaip gyvenamosios aplinkos, atskleidimui svarbūs *architektūros tyrimai*. Į bajorų sodybos architektūrą dėmesį pirmiausia atkreipė A. Jankevičienė, tačiau šią problemą labiau išplėtojo J. Jurginis, analizavęs XVI a. Upytės dvarelių, taip pat 1649 m. Alytaus ekonomijos dvarų sodybų architektūros bruožus. M. Urbelis straipsnį skyrė XVI a. gyvenamųjų pastatų aptarimui. Sodybos struktūrą, kai kurių pastatų statybos bruožus ir interjero detales šiek tiek palietė baltarusių tyrinėtoja L. A. Molčanova. A. Jakimovičius atskleidė kai kuriuos XVI – XVII a. I p. šiuolaikinės Baltarusijos teritorijoje buvusių sodybų aspektus. Svarbūs D. Puodžiukienės tyrimai, skirti Lietuvos teritorijoje statytų bajorų namų architektūros analizei, taip pat sodybų struktūros ir įvairių pastatų architektūrinių bruožų aptarimui. Reikšmingas U. Augustyniak straipsnis, kuriame mokslininkė nagrinėjo Kristupo Radvilos ir jo sūnų XVI a. pab. – XVII a. 7 deš. sodybų architektūrą. Taip pat svarbus J. Zavadzko tyrimas, skirtas XVI a. paskutinio ketvirčio – XVII a. I p. Kiškų dvarų sodybų raidos bruožams. Nauji archeologinių tyrimų duomenys lėmė, kad nemažai mokslininkų dėmesio sulaukė Radvilų Dubingių architektūrinis kompleksas (A. Kuncevičius, R. Jankauskas, R. Laužikas, D. Stankevičiūtė, I. Rutkauskaitė, R. Šmigelskas; D. Karvelis, R. Ragauskienė).

Virtuvės tematikai svarbus L. Glemžos straipsnis, priskirtinas prie *kasdienybės istorijos tyrimų*. Tiesa, autorius nagrinėjo tik valdovo virtuvės aspektus. Sistemingi

Dubingių piliavietėje buvusių rūmų liekanų archeologiniai tyrimai R. Laužikui leido atskleisti kai kuriuos Radvilų virtuvės bruožus (pastaruoju metu madinga tapusi kulinarijos tema R. Laužiką bei R. Ragauskienę paskatino parašyti populiaraus pobūdžio darbus, skirtus LDK virtuvei). Kasdienybės istorijos tyrimams priskirtinos ir R. Guzevičiūtės bei M. Matuškaitės LDK bajorų aprangai skirtos studijos.

Namų ūkio materialinės aplinkos atskleidimui svarbūs *archeologų darbai*. R. Volkaitė-Kulikauskienė pateikė duomenis apie Punioje rastus indus bei gyvulių ir žvėrių kaulus. L. Daugnoros, G. Piličiauskienės, R. Bliskienės atlikti Vilniaus Žemutinės pilies osteologinės medžiagos tyrimai atskleidė XIV – XVII a. paukštienos, naminių gyvulių mėsos ir žvėrienos vartojimo aspektus. Apie archeologinių tyrimų metu rastus indus duomenis pateikė A. Strazdas, G. Vaitkevičius, D. Steponavičienė, A. Žalnierius ir A. Grinkevičiūtė, G. Striška, I. Kaminskaitė bei B. Salatkienė. Visgi pastebime, kad archeologų darbai daugiausia yra skirti Vilniaus žemutinės pilies teritorijos archeologinės medžiagos analizei.

Taigi, bajorų namų ūkio tyrimai iki šiol tebėra epizodiški, dėl to, siekiant atskleisti visuminį bajorų namų ūkio vaizdinį bei raidą, būtina analizuoti šaltinių teikiamą medžiagą.

Šaltiniai

Disertacijoje naudojamosi ne tik gausiais publikuotais, bet ir nepublikuotais šaltiniais, saugomais Vyriausiamo senųjų aktų archyve Varšuvoje (f. 354, 334), Lietuvos valstybės istorijos archyve (f. Lietuvos Metrika (mikrofilmai), Mikrofilmų kolekcija iš Lenkijos archyvų, Senieji aktai, 525, 599, 716, 1177, 1276, 1280, 1292), Lietuvos istorijos instituto rankraštyne (f. 4), Vilniaus universiteto bibliotekos (f. 4, 7) ir Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių bibliotekos rankraščių skyriuose (f. 12, 16, 17, 20, 21, 32, 37, 43, 90, 98, 119, 122, 138, 198, 256, 260, 264, 273).

Įvairaus pobūdžio šaltinius galima skirstyti į kelias grupes. Svarbiausią grupę sudaro *ūkinio pobūdžio dokumentai*: dvarų bei kilnojamo turto inventoriai, valstiečių prievolių surašymai, maisto produktų, pajamų ir išlaidų sąrašai ir dvarų sąskaitų knygos. Dvarų inventoriai teikia informaciją apie bajorų sodybos struktūrą, pastatų architektūrą, patalpų įrengimą bei materialinių objektų įvairovę ir jų lokalizaciją. Juose pateikiami

duomenys apie auginamus javus, daržoves, vaisius, taip pat laikomus gyvulius, mėsos ir pieno gaminių atsargas atskleidžia bajorų mitybos aspektus. Inventoriai teikia svarbią medžiagą ir apie šeimynos sudėtį, valstiečių prievoles. Tyrime išanalizuoti 397 kilmingųjų dvarų inventoriai, daugiausia XVI a. II p. (205) ir XVII a. I p. (181). Dauguma jų Vilniaus vaivadijoje (109), Žemaitijoje (91), Trakų vaivadijoje (64), Naugarduko vaivadijoje (57) buvusių dvarų inventoriai. Informaciją apie bajorų aplinkos materialinius objektus, jų vertę ir gausą suteikia kilnojamojo turto inventoriai. Valstiečių prievolių surašymai pasitarnauja analizuojant namų ūkio aprūpinimo klausimą ir bajorų mitybos detales. Bajorų virtuvės tyrimui itin reikšmingi maisto produktų sąrašai. Svarbią informaciją apie namų ūkio lygį ir poreikius atskleidžia didikų pajamų ir išlaidų sąrašai. Juose pateikiama informacija apie maisto produktus, namų ūkiui reikalingus daiktus, paslaugas ir jas atlikusius asmenis. Papildomus duomenis apie aukštuomenės vartojamus maisto produktus, kai kurių indų naudojimą ir poreikį teikia valdovo dvaro sąskaitų knygos.

Kita šaltinių grupė yra *normatyviniai dokumentai*: Lietuvos statutai, seimų konstitucijos, valdovo nuostatai. Lietuvos statutai yra itin reikšmingi šios temos tyrimui, atskleidžiantys to meto namų sampratą ir įvairius socialinius bei ekonominius aspektus. Itin vertinga statutų teikiama informacija apie nelaisvąją šeimyną, amatininkus, administracinius pareigūnus, taip pat maisto produktų kainas. Seimų konstitucijose pateikiami duomenys apie importuojamų gėrimų ir kitų prekių asortimentą. Tyrimui svarbūs 1557 m. Valakų reformos nuostatai, atskleidžiantys šeimynos statuso pokyčius, šeimynykščių funkcijas, valstiečių prievoles valdovo dvaruose. Bajorų virtuvės tyrimui reikšmingi kariuomenei skirtų maisto produktų kainų nustatymai. Vertingi ir muitų nustatymai, atskleidžiantys importuojamų prieskonių bei kitų prekių asortimentą.

Itin svarbūs šiam tyrimui yra *teismo dokumentai*. Teismų bylų aktai teikia informaciją ne tik apie bajorų gyvenamąją aplinką, turtą, mitybos įpročius, bet ir apie socialinę namų ūkio struktūrą, bajorų šeimos narių, tarnų ir šeimynykščių vaidmenis namų ūkyje, ponų ir tarnų bei šeimynykščių santykius. Nelaisvosios šeimynos narių funkcijų namų ūkyje klausimu ypač naudingas K. Jablonskio parengtas „Feodalinių baudžiavinių santykių Lietuvoje dokumentų rinkinys“, saugomas Lietuvos istorijos instituto rankraštyne. Šio rinkinio pirmojoje dalyje „Nelaisvoji šeimyna 1501–1700 m.“ mokslininkas sukaupė nemažai svarbių šį klausimą atskleidžiančių teismų bylų aktų.

Tyrimui taip pat svarbūs *privatūs dokumentai*, tarp jų testamentai, teikiantys informacijos apie kilnojamą ir nekilnojamą turtą, kai kuriuos namų ūkio socialinės struktūros aspektus. Įvairūs disponavimo turtu dokumentai (užrašymai, dovanojimai, pardavimo, įkeitimo raštai) atskleidžia bajorų gyvenamosios aplinkos detales, pateikia svarbius duomenis apie nelaisvųjų padėtį ir jų kainas. Valdovo suteiktyse privatiems asmenims randame informacijos apie nelaisvąją šeimyną, namų ūkio aprūpinimą, bajorų mitybos įpročius. Papildomą informaciją apie aukštuomenės namų ūkį teikia valdovo Žygimanto Augusto laišakai Radviloms.

Dar vieną šaltinių grupę sudaro *naraciniai šaltiniai*, kuriuos galime skirstyti į kelias grupes: 1) publicistika, kurios autoriai – Mykolas Lietuvis, Andrius Volanas, Lukas Gurnickis – siekdami tobulinti visuomenę, iškėlė kai kurių jos ydų problematiką; 2) poezija, kurios kūrėjai – Mikalojus Husovianas, Jonas Radvanas, Petras Roizijus bei Mikalojus Kazimieras Šemeta – atskleidė kai kurias svarbias to laikmečio visuomenės ir ją supančios aplinkos detales; 3) memuarai, prie kurių priskirtini Jono Lasickio, Saliamono Risinskio, Teodoro Jevlašauskio, Jono Meleškos, Elijaus Pilgrimovijaus pasakojimai, leidžiantys įsigilinti į XVI a. – XVII a. I p. aplinką ir to laikmečio gyventojų mentalitetą; 4) kelionių aprašymai, kurių autoriai – Gerardas Merkatorius, Sigismundas Herberšteinas bei Georgas Braunas, vizitavę Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje, paliko atsiminimus apie kai kuriuos pastatus, gyventojų mitybos ir gėrimo įpročius bei kitus kasdienio gyvenimo aspektus.

Reikšmingi mūsų tyrimui buvo ir *daiktiniai šaltiniai*. Archeologų ataskaitose pateikiami duomenys apie aptariamojo laikmečio indus, vaismedžių sėklas, įvairių augalų žiedadulkes.

Taigi, turime pakankamai įvairaus pobūdžio šaltinių, teikiančių itin vertingą, įvairiaspektinę informaciją, sudarančią sąlygas giliam LDK bajorų namų ūkio XVI a. – XVII a. I p. tyrimui.

Disertacijos struktūra

Disertaciją sudaro įvadas, dėstymas, padalintas į penkis skyrius, išvados, šaltinių ir literatūros sąrašas, priedai. Pirmajame skyriuje „Bajorų namų ūkio erdvė LDK XVI a. – XVII a. I pusėje“ nagrinėjama LDK bajorų sodybų struktūros raida, atsižvelgiant į

laikmečio pokyčius, bajorų socialinį-turtinį statusą bei regioniškumo aspektus, išryškinama sodybų diferenciacija, pateikiami skirtingi visuminiai vieno, dviejų ir trijų kiemų sodybų vaizdiniai, LDK bajorų namų ūkis lyginamas su Vakarų ir Vidurio Europos kilmingųjų namų ūkiais.

Antrajame skyriuje „Bajorų gyvenimas dvaro sodyboje LDK XVI a. – XVII a. I pusėje“ gilinamasi į daugiasluoksnius bajoro šeimos gyvenimo namuose aspektus: nagrinėjami gyvenamojo namo architektūros ir plano bruožai, patalpų paskirtis, įrengimas ir jose buvę daiktai, kartu keliami gyvenimo sąlygų, skurdo-prabangos, taip pat viešumo-privatumo, individualumo-bendruomeniškumo ir kiti socialinio gyvenimo namuose klausimai. Kitame poskyryje analizuojami architektūriniai pastatų, kuriuose buvo laikytas svarbiausias bajorų šeimos turtas, bruožai, gilinamasi į juose laikytų daiktų spektrą, taip pat nagrinėjami materialūs „keliaujančiosios bajorijos“ liudininkai (vežiminė ir transporto priemonės). Atskiras dėmesys suteikiamas pirties įrengimo analizei, atskleidžiančiai svarbią higienos problemą. Penktajame poskyryje nagrinėjamas socialinis bajorų šeimos gyvenimo namuose aspektas – analizuojami bajorų šeimos narių vaidmenys ir darbai, daugiausiai dėmesio telkiant ūkiniam problemos aspektui.

Trečiajame skyriuje „Bajorų virtuvė LDK XVI a. – XVII a. I pusėje“ atskirai tirama virtuvės plačiąja prasme tema. Jame pateikiami duomenys apie maisto produktų laikymui skirtus pastatus, analizuojama gausi indų, skirtų maisto produktų laikymui, terminija, nagrinėjama valgio bei gėrimų gamybai skirtų pastatų architektūra bei interjeras, gamybos procese naudotų indų ir įrankių spektras. Didelis dėmesys skiriamas bajorų vartotų maisto produktų, patiekalų bei gėrimų analizei, paliečiama kasdienio ir šventinio stalo problema, skirtingos padėties bajorų mityba.

Ketvirtasis disertacijos skyrius „Ūkio atspindžiai bajorų dvaro sodyboje LDK XVI – XVII a. I pusėje“ yra skirtas gyvulių ūkio pastatų, kluono statinių bei dvarų gamybos įmonių analizei.

Penktajame skyriuje „Tarnų ir šeimynykščių gyvenimas bajorų dvarų sodyboje XVI a. – XVII a. I pusėje“ analizuojama disponavimo nelaisvaisiais problema, nelaisvosios ir laisvosios dvaro šeimynos struktūra ir dydis, gvildenami demografiniai klausimai: šeimynos narių amžius, kilmė, šeimyninis statusas, vaikų skaičius, paliečiamos senatvės ir nepilnos šeimos problemos. Atskirame poskyryje išsamiai nagrinėjamos tarnų ir šeimynykščių funkcijos namų ūkyje, užčiuopiama funkcijų

persidengimo problema. Taip pat analizuojama tarnams ir šeimynykščiams skirtų trobesių architektūra, interjeras, gyvenimo sąlygos. Pagaliau atskleidžiami skirtingi tarnų bei šeimynykščių santykių su ponais aspektai, šią problemą siejant su to meto mentaliteto ypatybėmis.

Išvados

1. Daugiaaspektė *namų ūkio* sąvoka apima tiek materialią namų aplinką, tiek toje aplinkoje kartu gyvenusią grupę žmonių. Tyrimas parodė, kad LDK bajorų namų ūkis lokaliai atitiko bajoro dvaro sodybos ribas. XVI a. – XVII a. I p. egzistavo trys bajorų dvarų sodybų tipai: vieno, dviejų ir trijų kiemų. Šaltinių duomenimis, XVI a. I p. vyravo vieno kiemo sodybos. Jose stovėjo gyvenamasis namas, statiniai daiktams laikyti, šeimynykščių trobesys, pastatas javų derliui, rečiau – virtuvė, arklidė, pirtis ar tvartas. Tačiau XVI a. II p. – XVII a. I p. mažiausios vieno kiemo sodybos tebuvo žemiausio bajorų sluoksnio pagrindinė gyvenamoji erdvė, kuri nereprezentavo bajoro asmens statuso, veikiau demonstruojamo drabužiais ir ginklais. Žemdirbystės vystymas lėmė, kad XVI a. II p. bajorų dvaruose imtas formuoti atskiras kluono kiemas su didesniu derliui skirtų pastatų skaičiumi. Turtingų bajorų dvaruose šiuo laikotarpiu buvo formuojamos trijų kiemų – dvaro, kluono ir dvarelis – sodybos. Šioms sodyboms būdingas didesnis pastatų skaičius ir įvairovė, tačiau dauguma jų buvo skirti toms pačioms svarbiausioms namų ūkio funkcijoms: bajoro šeimos rezidavimui, tarnų apgyvendinimui, asmeninių daiktų saugojimui, maisto ir gėrimų gamybai, maisto produktų, nekultų javų ir šieno laikymui, gyvulių pastogei. Tačiau stambiose sodybose imtos formuoti ir rekreacinės erdvės (altana-pavėsinė). XVII a. I p., sekant Vakarų Europos rezidencijų pavyzdžiais, elito sodybų architektūroje ir gamtinėje aplinkoje imta daugiau dėmesio skirti estetikai.

2. Dvarų inventorių analizė parodė, kad XVI a. vid. įvyko dvarų sodybų diferenciacijos „sprogimas“. Priklausomai nuo savininko socialinės-turtinės padėties ir jo asmeninių interesų dvarų sodybos skyrėsi reikšme, dydžiu, struktūra, pastatų kiekiu ir jų išdėstymu. Tačiau esminių skirtumų tarp *Lithuania propria* ir rusėniškos teritorijos sodybų nebuvo. Tam tikri regioniniai bruožai būdingi tik kai kurių pastatų architektūrai. Skirtingą ūkinių trobesių statybos tradiciją liudija tokie įvardijimai šaltiniuose, kaip

„lietuviška“ jauja, „lietuviškai pastatytas“ klojimas, „rusiškas“ kluonas. Labiau išsiskyrė Žemaitijos bajorų sodybos, kuriose buvo statomi šiai sričiai būdingi pastatai numas ir povalušas.

3. Žemiausio sluoksnio bajorai gyvendavo nedideliuose mediniuose namuose, statytuose tiesiai ant žemės, su šiaudiniu stogu, popieriniais ar drobiniais langais – tad jų gyvenimo sąlygos buvo artimos valstiečiui. Labiau pasiturintys statėsi namus ant paklėčių, būdingus Šiaurės bei Rytų Europos architektūrai. Geresnes sąlygas – šilumą ir šviesą – suteikdavo investicijos į jau XVI a. II p. išpopuliarėjusius stiklinius langus, kurie XVII a. I p. tapo prieinami ir neturtingiems bajorams. Iš kitų sodybos pastatų bajorų gyvenamieji namai išsiskyrė dydžiu, aukščiu bei prieangiu, tačiau daugiau investuoti į estetiką – įrengti aukštus stogus su kupolais ir puošniomis vėjarodėmis, dviaukščius prieangius, vitražinius, Venecijos ar prancūziško stiklo langus ir drožinėtas duris – pajėgė tik didikai.

4. XVI a. I p. net ir labiausiai pasiturintiems asmenims buvo įprastas mažai suskaidytas namų vidaus planas su viena ar dvejomis erdviomis gyvenamosiomis patalpomis (kai kada dar su mažesne kamarėle) ir jų jungiamąja dalimi – prieangiu, tačiau nuo XVI a. 7 deš. dauguma bajorų gyvendavo namuose, kuriuose abipus priemenės buvo trys–keturios patalpos, skirtos atskiroms namų sritims: svečių priėmimui bei vaišėms (valgomasis), šeimos gyvenimui (priešinė seklyčia), miegui ir taip pat daiktų laikymui (kamaros). Paprastai juose nebuvo atskirų kambarių sutuoktiniams ir vaikams, taip pat tarnams, kas, greičiausiai, sąlygojo jų artumą ir sutapo su bendruomeniškos visuomenės normomis. Didikų namuose patalpų skaičius buvo didesnis, svarbiose rezidencijose dar labiau išaugęs XVII a. I p., kai juose atsirado atskirų vyro bei žmonos apartamentų prototipas, taip pat buvo įrengiami atskiri kambariai tarnams, o patalpų išdėstymas atitiko renesansinių Italijos namų vidaus struktūrą. Tad šiuo laikmečiu dar labiau išryškėjo skirtingų bajorijos sluoksnių gyvenimo sąlygų namuose skirtumai.

5. Puošniausia gyvenamojo namo patalpa būdavo valgomasis. Dauguma bajorų įstengdavo pasistatyti žaliai glazūruotų koklių krosnį, įsigyti staliaus darbo ar netgi vokišką stalą, importuotus kilimus. Didikų namų valgomieji išsiskyrė herbais dekoruotomis krosnimis, itin brangiais importuotais audiniais, paveikslais, importuotais prašmatniais stalais bei dideliais žalvariniais ar elnio ragų sietytais. To meto bajorų namų prabangą reiškė ir XVI a. II p. atsiradę nauji iš Vakarų Europos plintantys baldų

tipai: spinta, kredenso prototipas – vadinamoji sluzba, suolai ir suoleliai su atramomis rankoms ar atlošais, elito namuose – krėslas, o nuo XVII a. I p. – ir kėdė. Aptariamuoju laikotarpiu bajorų gyvenimas vis dar buvo bendruomeniškas – mat vyraujantis sėdėjimui baldas buvo suolai. Stalo indai ne tik apibrėžė užstalės etiketą, bet buvo itin ryškus šeimininko statuso atspindys. Bajorai, neužėmę aukštų LDK pareigybių, per visą aptariamąjį laikotarpį valgydavo iš alavinės lėkštės ar dubens, gerdavo iš alavinio bokalo ar taurelės, naudodavosi alaviniu šaukštu. Sulaukęs svečių bajoras išsitraukdavo iš skrynios ar spintos tai, ką turėjo vertingiausia – kelis sidabrinius šaukštus, galbūt net ir sidabrines taures. XVII a. I p. didikų aplinkoje jau tapo įprasta naudotis stalo peiliais ir šakute.

6. Priešinėje seklyčioje buvęs nemažas sėdėjimui skirtų baldų skaičius (keli didesni suolai prie sienų ir dar mažesni suoliukai – prie stalo ar krosnies) rodo, kad šiame kambaryje laiką leisdavo visa šeima. Į jį greičiausiai būdavo pakviečiamas užėiti ir svečias – tai rodo siekis ir čia (ne tik valgomajame) įrengti glazūruotą krosnį ir pastatyti brangius baldus (spintą ar puošnesnį staliaus darbo stalą). Atvejai, kuomet priešinėje seklyčioje būdavo laikytos religinės tematikos knygos, liudija apie pamaldžią LDK bajorų visuomenę. Tačiau dvasiniams ir kultūriniais poreikiams tenkinti priskirtini daiktai daugumos bajorų kasdieniame gyvenime užėmė nedidelę dalį. Tik didikai XVI a. II p. – XVII a. I p. buvo sukaupę gausius šventenybių, įvairios tematikos knygų ir paveikslų rinkinius.

7. Per visą aptariamąjį laikotarpį kamarose būdavo miegama ant suolų, pūkiniuose pataluose, kurių audiniai, priklausomai nuo stratos, būdavo pasiūti iš namų darbo drobės ar importuotos gelumbės. Nedideliuose namuose vienoje patalpoje miegodavo vyras, žmona ir vaikai. Tik dideliuose dvigaliuose namuose vyras ir žmona turėdavo atskiras kamaras.

8. Klėtyse, svirnuose ir povalūsuose laikyto kilmingųjų turto spektras buvo platus: 1) asmeniniai daiktai: pinigai, dokumentai, drabužiai, patalynė, indai, karo amunicija; įspūdingas, pilnas brangenybių, buvo didikų iždas, kuriame taip pat saugoti bažnytiniai daiktai, knygos, paveikslai; 2) namų ūkiui reikalingi daiktai – įvairūs audiniai, vilna, siūlai, odos, žvakidės, spynos, skrynios, indai maisto produktų gamybai ir laikymui, degtinės varymo reikmenys, garnos, vaškas; 3) maisto produktai: grūdai, mėsa, pieno produktai, daržovės, duona ir kt; 4) medžio apdirbimo ir žemdirbystės įrankiai.

Analizuoti duomenys rodo, kad didikų ir žemesnio sluoksnio bajorų gyvenimas daugiausia skyrėsi turimų pinigų, brangenybių, knygų, paveikslų sankaupomis ir visuminiu materialinių objektų kiekiu, bet daugelis paprastų ūkinės paskirties daiktų kilmingųjų namų ūkiuose iš esmės buvo tokie patys. Kad tuometinėje bajorų visuomenėje daiktai turėjo itin didelę reikšmę ir buvo vertinami (net seni ir sudūlėję nebūdavo išmetami, bet kaupiami, kai kurie taisomi, perdirbami), rodo jų įrašymas į inventorių. Apskritai, žvelgiant iš dabarties perspektyvos, to laikmečio namų ūkio daiktinė aplinka buvo ribota, bet racionali – praktiškai kiekvienas jos objektas buvo reikalingas.

9. LDK bajorų virtuvės plačiąja prasme tyrimas atskleidė, kad sodyboje buvo ir specializuotų pastatų, skirtų maisto produktų laikymui: vieni jų buvo skirti daržovėms, kiti – pieno produktams. Tai liudija, jog daržininkystės ir pienininkystės produktai buvo itin svarbūs namų ūkiui, nes sudarė svarbią kasdienio mitybos raciono dalį. Populiariausi maisto produktų laikymui skirti indai paprastai buvo mediniai. Tik nedidelę dalį ir tik kai kuriuose namų ūkiuose sudarė moliniai glazūruoti puodai ar ąsočiai, o XVII a. I p. – ir stikliniai ąsočiai. Apskritai, mediniai indai maisto produktų laikymui tiek bajorų, tiek didikų namų ūkiuose aptariamuoju laikotarpiu buvo tokie patys, skyrėsi tik jų kiekis ir kokybė. Šių paprastų daiktų svarbą to meto kasdienybėje liudija ir tam pačiam daiktui įvardinti vartoti keli terminai.

10. Per visą aptariamąjį laikotarpį maistas būdavo verdamas metaliniuose katiluose, trikojuose ir puoduose, troškinamas ar kepamas keptuvėse, skrudinamas ant iešmų, tačiau pastebima, kad nuo XVI a. II p. imta naudoti daugiau įvairesnių smulkesnių indų ir įrankių, kurie sudarė sąlygas tobulinti patiekalų gamybos procesą. Dvaro bravore, kuriame įprastai būdavo verdamas alus, kai kada ir midus, nuo XVI a. vid. vis dažniau imta varyti degtinę, kurios gamybai buvo įrengiamas specialus aparatas su vamzdžiais.

11. Kasdienė bajorų mityba iš esmės priklausė nuo ūkinės dvaro veiklos. Bajorai rūpindavosi pasėti pakankamą rugių kiekį kasdieninei duonai bei kitų javų, pasodinti daržovių, veisti sodus (obuolių, kriaušių, vyšnių, trešnių, slyvų). Pagrindinis mėsos šaltinis buvo naminiai gyvuliai ir paukščiai, nes dažniausiai valgyta jautiena, kiauliena, aviena, vištiena, rečiau – žąsiena. Papildomas mėsos šaltinis buvo medžioklės laimikis, ypač laukiniai paukščiai. Bajorų mitybą veikė krikščionių religija, dėl to pasninko metu

mėsą pakeisdavo žuvis, įvairių rūšių sūriai. Prekybiniai santykiai su užsieniu bajorams leido apsirūpinti silkėmis, menkėmis, druska ir įvairiais užsieniniais prieskoniais. Gausaus brangių prieskonių vartojimo mada, būdinga ir kitoms Europos šalims, buvo ryški didikų virtuvėje, ypač nuo XVI a. pab., tačiau XVII a. I p. įvairesni prieskoniai tapo svarbia ir mažiau pasiturinčių bajorų virtuvės dalimi. Raciono prabangą aptariamuoju laikotarpiu rodė balta duona, ryžiai, importuoti prieskoniai ir vynas – aukšto vartotojų socialinio statuso liudininkai.

12. Ūkio pastatų tyrimas atskleidė, kad sodyboje buvo statoma keletas specializuotų gyvulių ūkio trobesių, liudijančių gyvulininkystės išvystymą ir svarbą kilmingųjų namų ūkio aprūpinimui – tai arklidė ir keli tvartai, kuriuose dažnai atskirai būdavo laikomi galvijai, kiaulės, avys ir naminiai paukščiai. Nuo XVI a. II p. šaltiniuose fiksuojama javams kulti, džiovinti ar laikyti skirtų pastatų ir juos apibūdinančių terminų įvairovė, kas, greičiausiai, liudija apie pasiektą aukštesnę žemdirbystės lygį ir gausesnius derlius. Inventorių duomenimis, pasiturinčių bajorų ir didikų dvaruose veikė vienas ar keli vandens malūnai grūdams malti, tačiau tik aukščiausiam kilmingųjų sluoksniui būdingas ūkinės veiklos išplėtimas, kuomet namų ūkio poreikiams statytos ne tik plytinės ir kalvės, bet net popieriaus malūnai, vėlyklos, lentpjūvės ar stiklo dirbtuvės.

13. Visą bajorų namų ūkį aptarnavo skirtingų socialinių kategorijų tarnai ir šeimynykščiai. Svarbi namų ūkio socialinės aplinkos dalis buvo nelaisvieji, kurie būdavo užrašomi testamentu ar dovanojami giminaičiams, sudarydavo bajoraičių kraičio dalį, būdavo perkami, o pritrūkus pinigų, parduodami (XVI a. I p. berno ar mergos apytikrė kaina buvo dvi kapos grašių, XVI a. II p. – penkios kapos, XVII a. 5-ajame dešimtmetyje – net 20 kapų grašių). Per visą aptariamą laikotarpį nelaisvųjų darbas didesnę reikšmę turėjo būtent žemesnių sluoksnių bajorų namų ūkiuose, kai didikus atsisakyti nelaisvųjų instituto paskatino Valakų reformos nuostatai. Įsigaliojus Trečiajam Lietuvos Statutui ir mažiau pasiturintys bajorai savo nelaisvuosius ėmė vadinti tiesiog dvaro šeimyna, tačiau ne visuomet jos narių padėtis realiai pasikeitė. Samdiniai, kuriems mokamas užmokestis, šaltiniuose daugiausia minimi tik XVII a. I p., kuomet samdos institutas LDK buvo labiau išplėtotas.

14. Nelaisvųjų šeimynykščių, gyvenusių bajoro sodyboje, skaičius nebuvo didelis – tik 2–4 asmenys. Paprastai tai buvo vienišos mergos ar moterės su vaikais, rečiau – pilnos šeimos. Nelaisvieji galėjo kurti šeimas, kurios būdavo iškeldinamos už sodybos

tvoros. Dažnai padvarėse gyvendavo 1–3 branduolinės bernų šeimos. Tyrimas parodė, kad nelaisvieji augindavo 1–4 vaikus, didesnis jų skaičius (iki 8) pasitaikydavo rečiau. Bajorų sodyboje gyveno ir dirbo paprastai vietinės kilmės nelaisvieji, bet kai kuriuose – ir iš karo žygių atsivesti belaisviai maskvėnai, rečiau – latvės. Šaltiniai leidžia teigti, kad namų ūkis buvo uždaras vienetas, kurio egzistencijai palaikyti užtekdavo nedidelio tarnų ir šeimynykščių skaičiaus, tačiau kurių įvairiaspektinės funkcijos užtikrino svarbiausių namų ūkio darbų atlikimą ir kartu prisidėjo prie jo išlaikymo.

15. Bajoro namų ūkiu rūpinosi įvairioms socialinėms kategorijoms priklausę asmenys, kurie: administravo (kilmingi urėdininkai/vietininkai, didikų namų ūkiuose – ir ekonomai, dvaro maršalkos, išdininkai); prižiūrėjo namų ūkį (tijūnas, raktininkas/ė, tarnybininkė, rykūnė), aptarnavo bajorų šeimą, tai yra, patarnavo sutuoktiniams (bajorei patarnaudavo ir vaikų priežiūra rūpinosi nekilmingos tarnaitės ar nelaisvos šeimynykštės, didikėms – ir kilmingos merginos; bajorui – pusbernis-pasiuntinukas, pasiturintiems – ir tarnybininkai), rūpinosi švara (šeimynykštės, skalbėjos), ruošė valgį ir gamino gėrimus (šeimynykštės ir šeimynos vaikai, specialūs tarnai – virėjas, kepėjas, virėjo padėjėjas, aludaris, didikų namų ūkyje virtuvei vadovavo kilmingi kuchmistrai), taip pat rūpinosi gyvulių ūkiu (rykūnė, šeimynos mergos ir vaikai, piemenys, tarnai arklininkai/žirgininkai, vežikai, didikų namų ūkiuose – ir kilmingi tarnai, prižiūrėję arklides), atlikdavo įvairius amato darbus, kurie leido namų ūkį aprūpinti svarbiais reikmenimis (dažniausiai šeimynykštės, verpusios, audusios, siuvusios ar siuvinėjusios, didikų namų ūkiuose – įvairūs amatininkai samdiniai, tarp jų ir užsieniečiai). Šeimynos moterės ir mergos taip pat prižiūrėjo daržus ir sodus (didikų – samdiniai daržininkai, sodininkai), o taip pat dirbdavo dvaro laukuose. Tačiau jų funkcijos dažniausiai buvo neapibrėžtos, persipynusios ir priklausė nuo konkrečių namų ūkio poreikių.

16. Šeimynykščių gyvenimo sąlygos bajorų sodyboje buvo kuklios: gyvenamasis trobesys nedidelis, paprastas ir tamsus (langas būdavo tik vienoje gyvenamojoje patalpoje). Stambiose sodybose dvaro kieme statyti urėdininkų namai buvo dideli, dengti skiedriniu stogu, su stikliniais langais, jų interjere būta net prabangos detalių (glazūruotos krosnys, sluzba, dažyta didelė lova bei kėdės su atlošais).

17. Ponų ir jų tarnų ar šeimynykščių santykiai buvo nevienareikšmiai. Kai kuriais atvejais teigiamų santykių išraiška galima būtų laikyti bendrą bajorų šeimos ir šeimynykščių gynimąsi ir namų apsaugojimą nuo užpuolikų, tarnų ir šeimynykščių

bendrininkavimą, paklusimą savo ponams net ir neteisėtais kaimynų užpuldinėjimų atvejais, tačiau, kita vertus, tokį elgesį galėjo lemti baimė nepaklusti ponams. Taip pat, atrodytų, teigiamus santykius rodantys pono poelgiai, kuomet jis išlaisvindavo šeimynykštį už „ištikimą tarnybą“, ar, šeimynykščiui paprašius, išleisdavo jį samdininkautis, pirmiausia buvo nulemti ekonominių priežasčių, o išlaisvinant – ir krikščioniškosios moralės. Ryškiausias negatyvių santykių žymuo buvo tarnų ar šeimynykščių pabėgimas, dažnai prieš tai pavogus tam tikrą pono turtą. Tiesa, neaišku, kokios konkrečios situacijos ar pono elgesys skatindavo pabėgimus ar drastiškesnius šeimynykščių poelgius, kai jie padėgdavo trobesius, imdavosi žmogžudystės ar siekė pono mirties, naudodami kerus. Nepaklusnius bėglius sugavę ponai bausdavo sukaustydami geležinėmis grandinėmis, tačiau, lyginant su kitomis Lietuvos statutų nustatytomis bausmėmis, ši iš tiesų nebuvo griežčiausia.

18. Taigi, LDK bajorų namų ūkis XVI a. – XVII a. I p. buvo racionalus ir uždaras, išsilaikantis iš dvaro ūkinės veiklos ir bajoro valdinių darbo. Nuo XVI a. II p., išaugus ūkiniam pajėgumams, vykdant Valakų reformą ir vystant prekybą, o taip pat sklindant Vakarų Europos idėjoms ir madoms, išryškėjo kilmingųjų namų ūkių diferenciacija. XVII a. I p. atotrūkis tarp didiko ir neturtingo bajoro gyvenimo sąlygų, galimybių ir būdų save reprezentuoti tapo dar ryškesnis, liudijantis skirtingas LDK bajorų visuomenės ekonominio, socialinio ir kasdienio gyvenimo spalvas.

**List of Publications on the Topic of the Dissertation / Publikacijų disertacijos
tematika sąrašas**

1. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės bajorų virtuvė XVI amžiuje. // Lietuvos istorijos studijos. T. 31. Vilnius. 2013. P. 67–78.
2. Tarp kulinarijos ir istorijos. – Rec.: Rimvydas Laužikas. „Istorinė Lietuvos virtuvė: maistas ir gėrimai Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje“. Vilnius. 2014. – 208 p. // Lietuvos istorijos studijos. T. 33. Vilnius. 2014. P. 229–231.
3. Ką sutiktume pravėrę bajoro sodybos vartus? Tarnai ir šeimynykščiai Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės bajorų namų ūkyje XVI amžiuje ir XVII amžiaus pirmoje pusėje. // Lietuvos istorijos studijos. T. 34. Vilnius. 2014. P. 9–22.
4. Noble at the Table. The Episode of the Daily Life in the Grand Duchy of Lithuania in the 16th Century. // Lituanica-Slavica Posnaniensia. Studia Historica (spaudoje / in press).

**List of Publications on the Topic of the Dissertation in cultural magazines /
Publikacijų disertacijos tematika nerecenzuojamuose kultūriniuose leidiniuose
sąrašas**

1. Gyvenimas name ant paklėčių: XVI – XVII a. pirmos pusės bajoro kasdienybė. // Naujasis Židinys – Aidai. Nr. 8. Vilnius. 2014. P. 51–55.
2. Nelaisvieji vaikai LDK bajorų dvaruose XVI – XVII a. pirmojoje pusėje. // Literatūra ir menas. Nr. 1. Vilnius. 2015. P. 29–31.

**List of Presentations on the Topic of the Dissertation / Pranešimų disertacijos
tematika sąrašas**

1. Nelaisva vaikystė: nelaisvieji vaikai Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės bajorų dvaruose XVI a. – XVII a. I p. // Vaikų ir vaikystės pėdsakai Lietuvoje: archeologija, antropologija, istorija ir etnografija. Žaislų muziejus. Vilnius. 2014–12–05.

2. Noblemen's familia: The life of Unfree People on Manors in the Sixteenth century and the First Half of the Seventeenth century. // Microhistories: Social and Cultural Relations in the Grand Duchy of Lithuania (1387–1795). University College London, School of Slavonic & East European Studies. London. 2015–03–21.

About the Author

Neringa Dambrauskaitė graduated MA *CUM LAUDE* in History at the Faculty of History of Vilnius University in 2012 and began her doctoral studies the same year. While PhD student, she took professional training in Warsaw, published three scientific articles in the Lithuanian and foreign press. The author presented the results of her research at an international scientific conference in London and a scientific conference in Vilnius, also gave public lectures at the National Museum – Palace of the Grand Dukes of Lithuania, Kaunas University of Technology, Pasvalys Area Museum. The author has been awarded a scholarship for academic achievements by the Research Council of Lithuania in 2014 and 2016. From 2015 Neringa Dambrauskaitė works at the Office of the President of the Republic of Lithuania (Senior Specialist for Heraldry). This year the author joined the Vilnius University scientific project *Vilnius castles inhabitants in 14th-18th c. AD. Social structure and daily life according to the zooarchaeological, archaeological and historical data*.

Apie autorę

2012 m. Neringa Dambrauskaitė *CUM LAUDE* diplomu baigė istorijos magistro studijas Vilniaus universiteto Istorijos fakultete ir tais pačiais metais jame pradėjo doktorantūros studijas. Studijuodama doktorantūroje N. Dambrauskaitė stažavosi Varšuvoje, publikavo tris mokslinius straipsnius Lietuvoje ir užsienyje. Disertacijos tyrimo rezultatus autorė pristatė tarptautinėje mokslinėje konferencijoje Londone ir mokslinėje konferencijoje Vilniuje, taip pat skaitė viešas paskaitas Nacionaliniame muziejuje Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės Valdovų rūmuose, Kauno technologijos universitete, Pasvalio krašto muziejuje. 2014 ir 2016 m. autorei buvo paskirta Lietuvos

mokslo tarybos stipendija už doktoranto akademinį pasiekimą. Nuo 2015 m. N. Dambrauskaitė dirba Lietuvos Respublikos Prezidento kanceliarijoje vyresniąja specialiste Lietuvos heraldikos klausimais. Šias metais autorė prisijungė prie Vilniaus universiteto mokslinio projekto „Vilniaus pilių gyventojai XIV–XVIII a. Socialinė struktūra ir kasdienybė zooarcheologijos, archeologijos ir istorijos duomenimis“.

El. paštas/ e-mail: dambrauskaite.neringa@gmail.com,
neringa.dambrauskaite@prezidentas.lt